

De Eerste Wereldoorlog

-
-
- Herwaardering voor het **Congres van Wenen**
 - **Rusland** naar de rand van de afgrond
 - Waar viel het **laatste schot** van WO I?

Het aprilnummer van Kleio besteedt traditioneel veel aandacht aan de oorlog. In 2014 moet dat natuurlijk de Eerste Wereldoorlog zijn. Hoewel Nederland neutraal was, ging de strijd beslist niet onopgemerkt aan ons land voorbij. Philip van Outrive maakte voor zijn boek *De allerlaatste getuigen van WO I* portretten van hoogbejaarde mannen en vrouwen die tijdens de Grote Oorlog kind waren. In dit nummer heeft hij er een aantal uitgelicht. Marinus van Santen belicht WO I vanuit Russisch perspectief en Anthonie Holslag beschrijft het proces dat leidde tot de Armeense genocide in 1915. Ed Arnold publiceerde een boek met daarin Franse prentbriefkaarten die vanaf het front naar huis werden gestuurd. In Kleio hebben we er een opgenomen. Toch is het niet alles 1914 – 1918 dat de klok slaat: de ‘hitserie’ *Unsere Mütter unsere Väter* over de lotgevallen van vijf Berlijnse vrienden tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt in de Kleioscoop geanalyseerd.

Veel leesplezier,
Daan Schuijt

Contributie 2014

- Lidmaatschap VGN € 65,-
- Kennismaking lidmaatschap (maximaal 2 jaar en alleen voor studenten) € 40,-
- Buitengewoon lidmaatschap (pensioen, FPU) € 55,-
- Abonnement € 75,-
- Losse nummers € 12,50

Leden- en abonnementen-administratie

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlândsyk 50
9051 DH Stiens
Tel 058 - 257 54 47
Fax 058 - 257 39 99
henk_adema@hotmail.com

Neem voor informatie over adverteren in Kleio contact op met

Lottie Pohlmann
Mob. 06 – 491 054 49
lottiepohlmann@yahoo.com

Website: www.vgnkleio.nl

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans

voorzitter
(CEVO, basisonderwijs, commissie Pabo)
Spoorstraat 38
2411 EG Bodegraven
Tel. 0172 – 617 337
Mob. 06 – 426 67 942
a.a.vanderschans@driestar-educatief.nl

Maud Knook

penningmeester
Ertskade 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 – 418 55 10
maudknook@kpnmail.nl

Martin Bezemer

(commissie vmo)
Burg. van Oordtstraat 16
3851 JT Ermelo
Tel. 0341 – 556 240
mbezemer@groevenbeek.nl

Vincent Loth

(KNHG, vwo)
Heydenrijkstraat 100
6521 LS Nijmegen
024 – 323 32 12
v.c.loth@xmsnet.nl

Hellen Janssen

(commissie havo/vwo)
Julie Postelsingel 62
5831 DL Boxmeer
hellenjanssen@me.com

Marcel Nonhebel

secretaris
(didactiekcommissie)
Archimedesstraat 117
2517 RT Den Haag
Tel. 070 – 360 32 05
Mob. 06 – 518 31 687
m.nonhebel@casema.nl

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u mailen of opsturen aan de secretaris, Marcel Nonhebel. Kleio is het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis. **Wilt u lid worden?** Aanmelding is mogelijk via de VGN-site. VGN rekening: 128701 t.n.v. penningmeester VGN Stiens

Kleio is een uitgave van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Redactie Kleio

Daan Schuijt

hoofdredacteur
Sara Knipscheerstraat 48 | 2331 SK Leiden
Tel. 071 - 572 79 82
hoofdredactie@vgnkleio.nl

Anny Hartgerink

secretaris
Aa-park 10 | 8032 CS Zwolle
Tel. 038 - 453 35 13
a.hartgerink-deleeuw@planet.nl

Juul Lelieveld | Annemiek de Groot

eindredactie
Langs de Rijn 1
3962 EJ Wijk bij Duurstede
redactie@vgnkleio.nl

Robert Boonstra

Blokstraat 40 | 8012 AZ Zwolle
Mob. 06 - 142 88 807
re.boonstra@windesheim.nl

Ger van der Drift

Bouwlust 193 | 3162 SB Rhooon
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Bart Lodder

Van Eedenstraat 34 | 2985 CS Ridderkerk
b.lodder@hotmail.com

Lisa Oskamp

l.oskamp@pcc.nu

Ramses Peters

Alicantestraat 1 | 6663 NN Lent
Mob. 06 - 14 31 86 09
ramsespeters@gmail.com

Nicole van der Steen

Keltenoord 60 | 3079 ZG Rotterdam
Tel. 010 - 483 67 44
nvdsteen18@gmail.com

Gerben de Vries

Colenso 184 | 3761 GP Soest
Mob. 06 - 129 40 211
g.devries@hsmarnix.nl

Ben Vriesema

redacteur boeken
Saturnusstraat 7 | 2024 GH Haarlem
Tel. 023 - 525 12 50
beninhaarlem@hotmail.com

Joke Noordstrand

bladmanager
Lorentzplein 18 | 2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@kpnmail.nl

Vormgeving: Bianca Emanuel
Magazine Design, Overveen
Bureauredactie: Richard de Rooij
Fotografie leerlingen: Saskia Lelieveld
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel
ISSN 0165-6449

14

22

4 Naar de rand van de afgrond

Rusland en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog

Marinus van Santen

14 'Ik zag ze gaan'

Het proces van genocide in het Ottomaanse Rijk

Anthonie Holslag

26 Belgenkampen in Nederland

Oorlogskinderen uit WO I getuigen

Philip Vanoutrive

36 Monsterproject Veertien Achttien

De Grote Oorlog in 261 persoonlijke verhalen

Hans Vermeer

42 Het laatste schot van de Eerste Wereldoorlog

Ben Vriesema

46 Elke dag Vaderdag

John Arnold, Ed Arnold en Wim Sliepen

53 Wie is de Talleyrand van de klas?

Het Congres van Wenen naspelen

Koen Henskens

26

46

11 Boeken

12 Arthur Weststeijn

...en de geschiedenis

22 Kleioscoop

Unsere Mütter, unsere Väter

33 Boeken

34 Dier Paard

39 Museum Waterloo

44 Uitgelezen

God van de gewone mensen

48 Digitaal Matty Smit

50 Rijksmuseum

52 Column Ton van der Schans

56 Recensies

62 Kleiokrant

63 Column Edith van Gameren

42

Cover: Franse infanteristen tijdens een aanval op de Hartmannswillerkopf in de zuidelijke Vogezen. Foto: Suddeutsche Zeitung Photo / Hollandse Hoogte.

Naar de rand van

de afgrond

*Rusland en het uitbreken
van de Eerste Wereldoorlog*

De Duitse historicus Thomas Nipperdey opent zijn *Deutsche Geschichte 1866 - 1918* met de magistrale zin: *Am Anfang war Bismarck*. Een boek over de rol die Rusland speelde bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zou men kunnen beginnen met: In den beginne was er het vertrek van Bismarck. Diens gedwongen afscheid van de actieve politiek in 1890 betekende namelijk een keerpunt in de betrekkingen tussen Duitsland en Rusland.

Japanse soldaten verslaan het Russische leger bij Chin-Chou tijdens de Japans-Russische oorlog. Japanse litho door Maki Kinnosuke, 1904. Collectie Library of Congress, Washington D.C. ►

Marinus van Santen is docent geschiedenis aan het Corderius College in Amersfoort, en is lid van de 'Western Front Association Nederland', een vereniging die de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog bestudeert.

Bismarck had in 1887 nog een neutraliteitsovereenkomst met Rusland gesloten. De Bulgaarse crisis van 1885 betekende het einde van de Driekeizersbond, vanwege de steun die Rusland aan de Bulgaren gaf. Frankrijk zou een goede nieuwe bondgenoot zijn voor de Russen, vanwege de Franse positie in de Levant. Bismarck wilde voorkomen dat Duitsland door twee bondgenoten omsloten werd en haalde de banden met Rusland aan. Nadat Bismarck in 1890 van het toneel verdween, zette de nieuwe Duitse regering die koers niet voort. De vijandigheden tussen Oostenrijk-Hongarije en Rusland namen ondertussen alleen maar toe. Na 1871 had de 'IJzeren Kanselier' consequent gestreefd naar consolidatie van de internationale positie van het nieuwe Duitse Keizerrijk, middels een uitgekiend stelsel van bondgenootschappen met gelijkgezinde partners. Reeds in 1891, toen de termijn van het om die reden gesloten Duits-Russische *Rückversicherungsvertrag* was verstreken, bleek dit bismarckiaanse axioma niet langer van kracht te zijn. De nieuwe machthebbers in Berlijn wensten het verdrag niet te verlengen.

Imperiale dromen

Dit maakte de weg vrij voor een weinig voor de hand liggende onderlinge toenadering tussen de volgens parlementaire principes bestuurde Franse Derde Republiek en het autocratisch geregeerde Rusland, in de vorm van een defensief verdrag dat in de jaren 1891-1894 gestalte kreeg. De aandacht van de Russische buitenlandse politiek concentreerde zich voorlopig echter met name in zuidelijke en oostelijke richting.

Het Osmaanse rijk dat in de negentiende eeuw langzaam onder zijn eigen zwakte begon te bezwijken zorgde voor instabiele verhoudingen. De ambities die sinds Peter de Grote werden gekoesterd om de Bosporus en de Dardanellen te controleren, leken te kunnen worden gerealiseerd ten koste van 'de zieke man' van Europa, zoals tsaar Alexander I ooit het kwakkelende Turkse Rijk karakteriseerde. In het Aziatische zuiden werd de Russische expansie tegengewerkt, en wel door de Britten. Over Perzië, Afghanistan en Tibet werd echter, mede dankzij Franse bemiddeling, in 1907 een regeling getroffen. De veroveringen in het Verre Oosten waren ronduit spectaculair in omvang te noemen, zeker toen tegen het eind van de negentiende eeuw het gebied

beter toegankelijk werd door de aanleg van de Trans-Siberische spoorweg.

Dit leidde tot een confrontatie met het snel opkomende Japan. Beide landen trachtten het noordoosten van het machteloze keizerrijk China in te palmen, inclusief Korea. Resultaat was de Russisch-Japanse Oorlog (1904-1905), die in feite eindigde met een teleurstellende nederlaag voor Rusland.

Het tsarenrijk bleek voorlopig internationaal geen machtsfactor van betekenis meer te kunnen zijn. Maar wat veel ernstiger was: het land verzonk als gevolg van het dramatische oorlogsverloop in chaos, na de 'Bloedige Zondag' van 9 januari 1905 en de daarop uitbrekende revolutie.

Nieuwe inzichten

Het buitenlandse beleid diende in het licht van de zware nederlaag en de daarop volgende binnenlandse woelingen met terughoudendheid te worden gevoerd. Dit sloot naadloos aan bij de inzichten van voormalig minister van financiën Sergej Witte, die de operatie tegen Japan had gekenschetst als een 'krankzinnige onderneming'. Rusland had

Otto von Bismarck in 1871.

naar zijn mening stabiele buitenlandse betrekkingen nodig om zich te kunnen ontwikkelen. Premier Pjotr Stolypin was het hiermee volledig eens. Van hem is de veelgeciteerde uitspraak: 'Geef ons twintig jaar vrede in binnen- en buitenland, en Rusland zal helemaal veranderd zijn.' Na zijn gewelddadige dood in 1911 ontbrak het in het buitenlandse beleid voorlopig aan 'centrale controle en coördinatie'. Sinds 1906 werd het ministerie van Buitenlandse Zaken geleid door Aleksandr Izwolski. Hij blies de Russische belangstelling voor de Balkan en de Zeestraten nieuw leven in. Toen in 1908 de Jong-Turken in Constantinopel een greep naar de macht deden, gingen in Sint-Petersburg en Wenen de alarmbellen rinkelen. Zou de 'zieke man' nu weer opstaan, en de oude Turkse machtspositie nieuw leven inblazen? Om eventualiteiten voor te zijn, kwamen Izwolski en zijn Oostenrijkse ambtgenoot Von Aehrenthal in de zomer van 1908 bijeen om een onderhandse regeling te treffen. Haast was geboden. Afgesproken werd dat Oostenrijk Bosnië-Herzegovina definitief zou annexeren, en dat Wenen bij een 'heroriëntering' van de verhoudingen op de Balkan het door Rusland verkrijgen van vrije doorvaart door de Zeestraten (verboden volgens het Congres van Berlijn in 1878) zou ondersteunen. Doordat de Oostenrijkers hun buit voorbarig binnenhaalden en de Russen vervolgens nergens in Europa steun kregen voor hun plan, liepen de Oostenrijks-Russische betrekkingen onherstelbare schade op. En dat terwijl beide landen vanaf de jaren negentig regelmatig samen optrokken als het de Balkan betrof.

Aandacht naar de Balkan

Om de groei van de Oostenrijkse machtspositie op de Balkan enigszins te neutraliseren, slaagde Rusland erin als tegenwicht een Balkanbond te vormen tussen Bulgarije en Servië. Toen Griekenland zich daar in 1912 bij voegde, en deze landen vervolgens samen met Montenegro in oktober 1912 de aanval inzetten op Turkije, dreigde voor Sint-Petersburg een uiterst ongewenste ontwikkeling plaats te vinden. Terwijl de Turken onverwacht geheel van de Balkan dreigden te worden verdreven tijdens deze Eerste Balkanoorlog, leken de Bulgaren zelfs Constantinopel te gaan innemen: een buit die de Russen voor zichzelf in gedachten hadden! Daarom werd contact gezocht met de andere grote mogendheid die

zich direct bij de ontwikkelingen op de Balkan betrokken voelde: Oostenrijk-Hongarije. Beide regeringen waren van plan samen de rust te gaan herstellen, maar kregen ruzie over het eventueel stichten van een Servische haven aan de Adriatische kust. Terwijl een dergelijke ontwikkeling voor Wenen onacceptabel was, zag Sint-Petersburg dit juist als een mogelijkheid om Servië te paaien. Er ontstond nu grote spanning tussen het tweetal. Beide regeringen mobiliseerden hun legers, en een oorlog dreigde. Maar Groot-Britannië en Duitsland bemiddelden, waardoor het oorlogsgevaar week. Via een conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken in Londen werd in de zomer van 1913 de spanning weggenomen.

'Alexander I noemde het kwakkelende Turkse Rijk 'de zieke man' van Europa'

Een verklaring voor de grote agitatie van Russische zijde is niet alleen gelegen in de veronderstellende ervaringen van de Bosnische crisis. Ook de situatie in het binnenland speelde een rol. Na afloop van de revolutie van 1905 was het zeer onrustig gebleven in het land, ondanks de hervormingen en strenge overheidsmaatregelen tegen onruststokers. Tot de zomer van 1914 vonden honderdduizenden werkonderbrekingen en andere acties in steden en bedrijven plaats. Terroristen pleegden aanslagen. De regering hoopte daarom de massa's weer achter zich te verenigen door het voeren van een actief, nationalistisch getint buitenlands beleid.

De inkt onder het Verdrag van Londen, dat de afloop van de Eerste Balkanoorlog regelde, ►

Het Russische leger trekt zich terug na de Slag bij Mukden, Mantsjoerije, 1905.

was amper droog of een tweede Balkanoorlog brak uit. Het inhalige Bulgarije dacht de anderen voor te zijn, door het haastig annexeren van het door meerdere Balkanstaten betwiste Macedonië. De woedende partners van de eerste ronde besprongen nu gezamenlijk de Bulgaren, samen met de Turken, die wilden

Een geplunderd en vernietigd dorp (waarschijnlijk in Çatalca, Turkije) tijdens de Eerste Balkanoorlog.

proberen om een deel van het verloren gebied te heroveren. Oostenrijk-Hongarije zag intussen het grondgebied en het inwonertal van met name Servië onacceptabel groeien – van 2,9 naar 4,4 miljoen inwoners – als gevolg van het oorlogsverloop. Het dwong daarom via een ultimatum de inmiddels in Noord-Albanië binnengedrongen Serviërs om zich daaruit terug te trekken, zonder echter de andere partners in het Balkanconcert hierover te raadplegen. Dit markeerde, zo concludeert de Ierse historicus William Mulligan in zijn studie *The Origins of the First World War* (Cambridge, 2010), ‘the first step (...) towards a general war’.

De kwestie Liman von Sanders

Intussen kregen de Russische machthebbers, aangevuurd door opgewonden binnenlandse perspublicaties, steeds meer aandacht voor ontwikkelingen rondom Turkije. Eind 1913 waren Duitsland, Groot-Brittannië en Frankrijk dicht bij een onderling akkoord over de Bagdadspoorlijn, zonder Rusland erbij te betrekken. Er was zelfs sprake van overleg over een eventuele verdeling van het Osmaanse Rijk in economische invloedssferen tussen de drie staten. Parijs en Londen zwoeren min of meer samen om de Russen een zetel te ontzeggen in de commissie die de Turkse schuldenkwestie moest regelen. In december werd

de opwinding in Sint-Petersburg echter tot het kookpunt gebracht door een nieuwe kwestie. Teneinde Turkije niet aan het Russische imperialisme over te laten, de anti-Oostenrijkse Balkanpolitiek van de tsaristische regering te neutraliseren, het Osmaanse Rijk voor opdelen te behoeden en de eigen belangen in het land te beschermen, ging de Duitse regering in op een Turks verzoek om hulp bij het reorganiseren van het Turkse leger. Het aanzien van de Turkse strijdkrachten had immers tijdens de Eerste Balkanoorlog zwaar geleden. Aangezien de Engelsen inmiddels waren aangezocht om de Turkse vloot te reorganiseren, hoopte men in Berlijn de betrekkingen met Groot-Brittannië verder te kunnen verbeteren door een goede samenwerking met de Britten bij het verbeteren van de Turkse defensie.¹ Luitenant-generaal Otto Liman von Sanders werd met een delegatie van veertig stafofficieren naar Turkije gezonden om inspecteur-generaal van het Turkse leger te worden. Tegelijkertijd kreeg hij ook het commando over het garnizoen van Constantinopel. Met name de tweede benoeming wekte grote woede bij de Russen, die toch al het gevoel hadden dat ten aanzien van Turkije een loopje met hen werd genomen. Enige tijd leek een Russisch-Duitse oorlog zelfs onvermijdelijk, maar dankzij Engels-Franse bemiddeling werd een compromis bereikt. Liman von Sanders werd benoemd tot veldmaarschalk van het Turkse leger, waardoor hij zijn adviseursfunctie weliswaar kon behouden, maar als gevolg van zijn hogere rang natuurlijk geen eenvoudige garnizoenscommandant meer kon zijn. De vrede was hiermee gered, maar de affaire had ingrijpende gevolgen voor de koers van Russische buitenlandse politiek.

Oorlogszucht

In februari 1914 werd de overgang naar een assertiever beleid in Sint-Petersburg zichtbaar. Premier en minister van Financiën Vladimir Kokovtsov, de meest prominente duif in de regering, en voorstander van het streven naar vrede tot elke prijs, werd door de tsaar naar huis gestuurd en vervangen door de volstrekt onbekwame bejaarde Goremykin, zogenaamd uit behoefte aan ‘iemand die nog fris tegenover dit werk staat’.² Crankshaw ziet Nicolaas’ beslissing als bewijs van ‘de bijna eerbied afdwingende oppervlakkigheid, de onverbetterlijke dwaasheid van zijn geest’.³ De zwakte van Goremykin en de afwezigheid van vrede-

► K. Hildebrand, *Das vergangene Reich* (Stuttgart, 1996), blz. 296.

► E. Crankshaw, *In de schaduw van het Winterpaleis*, blz. 428. Opmerking: Kokovtsov en Goremykin waren resp. 61 en 75 jaar oud!

► Crankshaw, blz. 428.

► W. Mulligan, *The Origins of the First World War* (Cambridge, 2010), blz. 88.

lievende politici als Kokovtsov zetten de poort wijd open voor oorlogszuchtige politici als minister van Landbouw Krivosjein en de legerleiding, die grote invloed zouden gaan uitoefenen op het Russische regeringsbeleid tijdens de aanstaande Juli-crisis. Minister van Buitenlandse Zaken Sergej Sazonov onderstreepte tijdens een vergadering met hoge politici en militairen op 21 februari dat een verandering van de status van de Zeestraten niet zonder Russische instemming zou mogen plaatsvinden, en bepleitte in dit verband de ontwikkeling van een plan. Hij gaf verder aan dat hij de samenhang van de Triple Entente wilde

‘Het streven naar behoud van vrede in het buitenlands beleid maakt plaats voor angst en nationalisme’

bevorderen, teneinde een zekere afschrikking tegen de Duitse militaire en diplomatieke macht te garanderen. Mulligan concludeert dat Sazonov in 1914 niet op oorlog uit was, behalve ingeval van nieuwe vernederingen, zoals in de voorafgaande jaren.⁴ In dit kader drong hij er in Londen op aan dat Engeland zich meer aan de Entente gelegen zou laten liggen. De vlootbesprekingen die diplomaten van beide landen in het voorjaar voerden, leverden echter geen concrete afspraken op. Maar de Duitse kanselier Von Bethmann Hollweg kreeg door de ontwikkelingen het gevoel dat de *Einkreisung* van zijn land nu volledig was geworden, en was ervan overtuigd dat zijn poging om een ontspanning met Engeland te bereiken de bodem was ingeslagen. Hieruit blijkt dat zich sinds de tijd van de Eerste Balkanoorlog in Sint-Petersburg, Berlijn en Wenen een opmerkelijke beleidswijziging had voorgedaan. Toen dicteerden de diplomatie en het streven naar behoud van de vrede het buitenlandse beleid. In 1914 beheersten echter angst voor de andere partij en nationaal eigenbelang de besluitvorming. Daarbij bedreven de drie keizerrijken ook nog een politiek van *brinkmanship* (waaghalzerij).⁵ Wat de Russen betreft, zijn in dit verband de teleurstellende ervaringen op de Balkan, de keuze voor een nationalistisch getint buitenlands beleid geïnspireerd door binnenlandse problemen, de kwestie Liman von Sanders en personele wijzigingen in de samenstelling van de regering van beslissende betekenis geweest.

De Juli-crisis van 1914

Net als in de meeste andere Europese hoofdsteden, leidde de moord in Sarajevo ook in Sint-Petersburg niet onmiddellijk tot grote commotie. Tsaar Nicolaas zei tegen de verontruste Franse gezant Paléologue: ‘Ik kan niet geloven dat keizer Wilhelm oorlog wil. U kent hem niet zoals ik hem ken! U moest eens weten hoe theatraal zijn gebaren zijn!’, en: ‘De keizer is veel te voorzichtig om zijn land in woeste avonturen te storten, en wat keizer Franz Joseph betreft, die wil alleen maar in vrede sterven...’⁶

Hoewel Sazonov tegenover de Duitse ambassadeur Von Pourtalès zijn zorgen uitsprak over eventuele strafmaatregelen tegen Servië – hij vroeg zich blijkens het rapport van de gezant zelfs af of het eigenlijke Oostenrijkse doel de vernietiging van Servië zou kunnen zijn (commentaar van Wilhelm II in de kantlijn: ‘Dat zou inderdaad het beste zijn!’) – bleef het opmerkelijk rustig. Pas na afloop van het staatsbezoek van de Franse president Poincaré op 23 juli begon de crisissfeer in de Russische ▶

▶ Terminologie van de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, John Foster Dulles (1952-1959). Hij bepleitte in het kader van de Koude Oorlog een optreden met risico's ('tot de rand gaan') om het communisme terug te dringen.
▶ E. Heresch, *Verraad, lafheid en bedrog, leven en dood van de laatste tsaar* (Ned. vert. Amsterdam, 1993), blz. 161-162.

Otto Liman von Sanders, gefotografeerd ca. 1910-1915.

Tsaar Nicolaas II verklaart de oorlog aan Duitsland, oktober 1914. Op het plein voor het Winterpaleis in Sint-Petersburg is een grote, enthousiaste menigte aanwezig. Foto uit het fotoalbum van de Romanovs, collectie Yale University.

► Clark, *Slaapwandelaars*, blz. 537-539 (zie ook noot 35, blz. 713-714, waarin Clark zijn veronderstelling motiveert).

► O. Figes, *Tragedie van een volk, de Russische Revolutie 1891-1924* (Amsterdam, 2006), 322.

► ibidem, 322.

hoofdstad op toeren te komen. In een kabinetszitting op 24 juli werd besloten om Servië steun te bieden. Het Russische prestige en de invloed in de regio zouden anders ineens toenemen. Minister Krivosjein noteerde naar aanleiding van de bijeenkomst: 'Hij (Sazonov) dacht dat de enige manier om Duitsland te beïnvloeden was ze te laten zien, door een ferm standpunt in te nemen, dat we aan het eind van de concessies waren gekomen die we bereid waren te doen. In ieder geval zouden we alle stappen moeten nemen die ons in staat zouden stellen om een aanval tegemoet te treden.' Dit ondanks twijfels over de Britse houding, en de toestand van 's lands financiën. Terwijl de Russische garanties vaag bleven, was het volgens Clark de toon van de rapporten hierover van de Servische gezant in Sint-Petersburg, Spalajkovic, die de Servische regering intussen tot een herziening van het besluit bracht dat een dag eerder genomen was, namelijk om in arren moede maar te buigen voor het ultimatum dat Wenen uit-

eindelijk aan de regering in Belgrado had gepresenteerd.⁷

Nicolaas II die door Ivan Bloch, een van zijn adviseurs, bijna twintig jaar eerder het afgrijselijke schrikbeeld van een toekomstige grootscheepse oorlog voorgeschoteld had gekregen, en die twee vredesconferenties in Den Haag had belegd, probeerde de dreiging te keren, zoals blijkt uit zijn bijna aandoenlijke telegramwisseling met keizer Wilhelm II in die dagen.

De gedeeltelijke Russische mobilisatie op 26 juli, waarbij alleen de tegen Oostenrijk gerichte districten betrokken waren, en die bedoeld was om dat land onder politieke druk te zetten, werd pas twee dagen na de Oostenrijkse oorlogsverklaring aan Servië omgezet in een algehele mobilisatie. Op aandringen van Wilhelm maakte de tsaar dat besluit ongedaan, om zich onder zware druk van zijn militairen, via Sazonov uiteindelijk te laten overhalen om op 31 juli toch wederom tot volledige mobilisatie te besluiten. Gezien het Schlieffen-plan kon een reactie van Duitse zijde niet uitblijven en betekende dit onvermijdelijk het begin van een Europese oorlog.

Juichende menigte

Toen de tsaar op het balkon van het Winterpaleis verscheen om de oorlog aan te kondigen, werd hij begroet door een juichende menigte. Generaal Broesilov beweerde later dat Nicolaas reeds in 1914 ten val zou zijn gebracht, als hij toen niet ten strijde was getrokken. Dat laatste wordt overigens door Figes betwist.⁸

'Het Russisch middenklassepatriotisme werd niet gedeeld door arbeiders en boeren'

Laatstgenoemde heeft in ieder geval gelijk, als hij constateert dat de enthousiaste aanwezigen die het begin van de oorlog op het plein voor het paleis begroetten, bestonden uit 'kantoorbedienden, ambtenaren, middelbare scholieren (en) huisvrouwen'.⁹ Foto's van de gebeurtenis lijken hiervan het bewijs te leveren. Hoewel de Russische pers net zo laaiend enthousiast was, werd het 'middenklassepatriotisme' (Figes) in ieder geval niet gedeeld door de miljoenen Russische boeren en arbeiders. Zij waren veeleer bezorgd over de toekomst. En ze zouden daarin vrijwel meteen gelijk krijgen. ■

Een kleine geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog

Jan van Oudheusden

Een 'hoe zat het ook alweer' - boekje. Handzaam en – zoals altijd – vlot geschreven door onze oud-hoofdredacteur. Prometheus Bert Bakker | € 12,50

1914. Hoe Europa de vrede liet varen voor de Eerste Wereldoorlog

Margaret MacMillan

Een reconstructie van het jaar waarin de Grote Oorlog begon. Goed gedocumenteerd en vanuit vele invalshoeken wordt nauwkeurig aangegeven waarom Europa klaar werd gemaakt voor de oorlog. Atlas Contact | € 59,95

1914. Het trauma van Europa

Max Hastings

Hastings laat in dit prachtige boek 'gewone mensen' aan het woord: van boeren uit Tirol tot Belgische infanteristen. Daarnaast is het een vlot geschreven militaire geschiedenis van de eerste periode van de *Urkatastrophe*.

De Bezige Bij | € 49,95

Een kleine stad bij Auschwitz. Gewone nazi's en de Holocaust

Mary Fulbrook

Fulbrook ontdekte op latere leeftijd dat haar familie jarenlang bevriend was geweest met Udo Klausa, *Landrat* nabij Auschwitz. Ongeveer 85.000 Joden uit die streek zijn naar Auschwitz getransporteerd. Wat wist Klausa? Fulbrook heeft hem meermalen gesproken en kwam tot opmerkelijke conclusies.

De Bezige Bij | € 29,90

Gertrude van Tijn en het lot van de Nederlandse Joden

Bernard Wasserstein

Het verhaal over een bijzondere vrouw: was zij een heldin of een collaborateur? Ze was werkzaam bij de Joodse Raad, maar heeft met goedvinden van de nazi's in Lissabon onderhandeld over het vertrek van Joden. Echter, Engeland en de Verenigde Staten namen geen Joden

(meer) op. Ze wordt zelf ook gedeporteerd, maar komt in 1944 in Palestina terecht. Toch blijft het vreemd: een Joodse vrouw die toestemming krijgt van de nazi-overheid om te onderhandelen over het vertrek van vele Joden uit Nederland... Een boeiend leven. Nieuw Amsterdam | € 21,95

Van Continentaal Conflict naar Eerste Wereldoorlog. Brits politiek falen vóór, tijdens en na de oorlog

Anton Kruff

Engeland was rond 1900 niet meer in staat om haar grote imperiale rijk in stand te houden, en daarnaast klopte ook Duitsland op de deur. Dit zorgde ervoor dat de spanningen tussen Engeland en Duitsland opliepen in de periode 1900-1914. Kruff

beweert dat Groot-Britannië, vanwege binnenlandse partij-politieke overwegingen, het continentale conflict expres heeft laten escaleren in een wereldoorlog. Aspekt | € 24,95

Verzwegen levens. Vrouwen uit een fout gezin

Zonneke Matthee

Wat doe je als opgroeiende puber als je vader en moeder overduidelijk de kant van het nationaalsocialisme hebben gekozen? Neem je afstand of volg je braaf wat je ouders hebben voorgedraaid? Negentien vrouwen vertellen over hun jeugd.

Uitgeverij Conserve | € 24,99 ■

Arthur Weststeijn

Arthur Weststeijn is schrijver van het boek *De radicale Republiek* over Johan en Pieter de la Court. Hij is als historicus werkzaam bij het Koninklijk Nederlands Instituut in Rome.

Ben Vriesema is
redacteur van Kleio.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Geschiedenis laat de doden spreken, en biedt daarmee vooral een les in bescheidenheid. Wie zich niet in het verleden verdiept, heeft al snel de neiging het heden als algemene maatstaf te nemen en het eigen gelijk als universeel te bestempelen. Maar de geschiedenis laat zien dat er zoveel meer verschillende perspectieven mogelijk zijn. In een maatschappij die gekenmerkt wordt door toeneemende diversiteit van culturen leert de geschiedenis om te gaan met verscheidenheid.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op de middelbare school?

Op de middelbare school, een categoriaal gymnasium, kreeg ik zes jaar lang geschiedenis van Marjanke Drost, die de puberbreinen van mij en mijn klasgenoten behoedzaam leidde van de oude Egyptenaren tot de oorlog in Vietnam. Kennis stond voorop, maar we leerden ook dat geschiedenis niet alleen draait om droge feiten: om de romantiek inzichtelijk te maken schalde Schuberts Winterreise door het klaslokaal.

Rechts: De film *Der blaue Engel* ging over de tingeltangel-clubs in Berlijn in de jaren twintig.

Welke historische periode spreekt u het meeste aan?

Periodes van plotselinge culturele bloei zijn voor mij het meest intrigerend: waar kwam al die dynamiek vandaan? De Nederlandse Gouden Eeuw ligt voor de hand, en natuurlijk evenzeer de Florentijnse renaissance, Athene tijdens Pericles, of Berlijn in de jaren twintig: allemaal voorbeelden van kleine, open gemeenschappen die ten prooi vielen aan groot maatschappelijk onrust en heftige politieke omwentelingen, wat een voedingsbodem bleek voor ongekennde creativiteit. Hoe is dat te verklaren? Dat blijft voor mij de meest fascinerende vraag van het verleden.

Welke historische persoon spreekt u het meeste aan?

Alexis de Tocqueville. Tocqueville maakte, als jonge aristocraat na de Franse Revolutie, op z'n zesentwintigste een reis naar Amerika, en schreef een beroemd geworden boek over z'n bevindingen aldaar. Ik had ongeveer dezelfde leeftijd toen ik een paar maanden in Amerika studeerde, wat de perfecte gelegenheid bood dat boek eens te lezen. Het bleek een meesterwerk. Tocqueville is zo'n figuur dat tot ongekennde inzichten kon komen omdat hij op een scharnierpunt stond in de geschiedenis: met de kennis van het verleden keek hij richting de toekomst om het heden te kunnen duiden. Alles wat een mens weten moet over de moderne wereld staat in dat boek.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

De essentie van geschiedenisonderwijs is al met al het ontwikkelen van kritisch vermogen: kritische analyse van de bronnen, van de bestaande interpretaties, maar ook van het eigen perspectief. Dat kun je bereiken door leerlingen of studenten eerst een gedegen overzicht te geven van feiten en jaartallen, vervolgens een bepaalde aanpak te bespreken waarmee die feiten geduid kunnen worden – en daarna die aanpak ter discussie te stellen. Niets voor lief nemen: daar gaat geschiedenisonderwijs om.

Welke historische studie maakte de meeste indruk op u?

Tijdens het eerste jaar van mijn promotieonderzoek verslond ik een boek dat niets met dat onderzoek te maken had: *Postwar* van Tony Judt. Ik stond versteld. De geschiedenis van naoorlogs Europa is natuurlijk overbekend, maar op bijna iedere pagina las ik hoe Judt de ene na de andere interpretatie ervan keihard onderuit haalde, van de generatie '68 tot de Koude Oorlog, de erfenis van Auschwitz en de totstandkoming van de EU. Bij Judt versmolt ironische distantie met geëngageerde polemieken, de perfecte combinatie voor een bevlogen historicus.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

Il Divo van Paolo Sorrentino is een film over het bewind van Andreotti en diens schimmige banden met de maffia. De feiten daarover zijn nooit boven tafel gekomen; misschien wel juist daarom is de filmische verbeelding ervan meeslepend.

Wat is de meest recente 'historische sensatie' die u heeft gehad?

Ik geniet het grote voorrecht te mogen wonen en werken in Rome, en daar liggen de historische sensaties voor het oprapen. Laatst nog op een feestje, waar gedanst werd op James Brown in de ondergrondse galerijen van het Theater van Pompeius. Dan is het, ondanks James Brown, moeilijk je niet opeens een Romeinse senator te voelen.

Als u morgen een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

Ooit hoop ik een mooie studie te kunnen schrijven over Europese intellectuelen tussen circa 1930 en 1950: een periode van ongekend verval, totale rampspoed en een schoorvoetend nieuw begin. Er zijn veel overeenkomsten in de manier waarop tijdgenoten van verschillende politieke kleur en komaf overal in Europa schreven en dachten over die periode en ik zou hun overeenkomsten graag beschrijven in een soort historische groepsfoto. Met een belangrijke bijrol, ergens achter op de derde rij, voor Jacques de Kadt. Nederlands origineelste essayist, nu helaas grotendeels vergeten.

FOTO: ANTHONY MAJANLAHTI

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Ik neem mijn eigen studenten in Rome vaak mee naar het Foro Italico, een sportpark in Rome aangelegd tijdens de dictatuur van Mussolini. Je waant je daar bijna in de jaren dertig, en het is de ideale plek om te discussiëren over hoe het verleden herinnerd wordt – en wat er wordt verzwegen.

'Wie zich niet in het verleden verdiept, heeft al snel de neiging het eigen gelijk als universeel te bestempelen'

Denkt u dat de historische canon nut heeft voor het geschiedenisonderwijs?

De canon biedt houvast en overzicht, maar behelst natuurlijk ook een betwifelbare selectie waarbij veel wordt weggelaten. Juist om die redenen is de canon, denk ik, erg nuttig: dankzij de canon kunnen leerlingen nadenken over de vraag welk deel van het verleden eigenlijk belangrijk geacht moet worden, en waarom. ■

'Ik zag ze gaan'

Een anonieme ooggetuige beschrijft in 1915 een huiveringwekkend tafereel: 'Ik zag ze gaan. Een eindeloze optocht, begeleid door gendarmen, die met stokken gewapend de menigte voortdreef. Half gekleed, doodmoe sleepten zij zich voort. Ik zag hoe een jonge moeder ineen zakte, de begeleiders gaven haar twee, drie slagen en afgebeuld stond zij weer op. Vóór haar liep haren man met een driejarig kindje op den arm. Ieders verder strompelde een oude vrouw, die, afgetobt, in den modder neerviel. Een soldaat wist niet beter te doen dan haar twee of driemaal; met zijn stok te slaan, maar zij roerde zich niet. Dan maar een schoppen met zijn zwaargelaarsden voet.'¹

Anthonie Holslag is sociaal-historisch antropoloog en geeft onderwijs en trainingen over het ontstaan van genocide. Zijn onderzoek over de Armeense genocide werd gepubliceerd in *In het gesteente van Ararat* (2009).

Dit is slechts een van de vele ooggetuigenverslagen die in februari 1918 door het Nederlandsch Comité tot Hulpbetoon aan de Noodlijdende Armeniërs werd gepubliceerd. Zonder het te beseffen waren deze ooggetuigen, onder wie diplomaten, overlevenden en missionarissen, toeschouwers van wat sommige wetenschappers de 'eerste volledige' genocide van de twintigste eeuw beschouwen. Rachel Anderson geeft in haar studie *Redressing Colonial Genocide under International Law* uit 2005 een overzicht over de discussie hieromtrent. Voordat de term genocide in 1948 door de VN in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens werd

opgenomen, sprak men van 'de Armeense catastrofe'.

De minderheidsrol van de Armeniërs speelde een belangrijke rol in het proces van genocide in het Ottomaanse Rijk. Het was echter pas toen de ideologische fundamenteën van het Rijk in verval raakten, en toen er door de elite een ideologische oorlog werd ontketend, dat de status van deze minderheidsgroepen precairder werd. Dat had vooral te maken met wat zich in de hoofden en percepties van de daders afspeelde. Door een nieuwe Turkse identiteit te creëren, moest er een 'ander', een tegenbeeld, ontstaan. Die 'ander' werden de christelijke minderheden, de bloeiende

Het proces van genocide in het Ottomaanse Rijk

Armeense gemeenschap voorop, die met christelijk Europa (vanuit het oogpunt van de daden) zou samenwerken om het Ottomaanse Rijk ten val te brengen. De Armeniër werd de absolute Ander, waar de Ottomaan, of op dat moment de pan-Turkse identiteit, zich tegen afzette. Toen het Rijk meegesleurd werd in de Eerste Wereldoorlog was de chaos compleet. De Turkse identiteit kwam nog meer onder druk te staan en de behoefte om deze identiteit te verstevigen, nam toe, evenals de druk op de Armeense gemeenschap.

Huis van de Oorlog

Het Ottomaanse Rijk, dat in 1302 werd gevestigd, was een gigantisch rijk dat door de ghazi-traditie en de daaraan verbonden expansiedrift vele landen en volkeren inkapselde. De groei van het Rijk kwam tot stand door militaire veroveringen en economische exploitatie. De Ottomanen geloofden dat de wereld was verdeeld in twee 'huizen': het Huis van de Islam en het Huis van de Oorlog. In het Huis van de Islam woonden de ware gelovigen, de rechtschapen moslims die in een ideale toekomst harmonieus zouden samenleven in een groot Islamitisch Rijk. In het Huis

van de Oorlog woonden de ongelovigen. De ghazi's hadden het recht om hen te onderwerpen en het Huis van de Islam daarmee uit te breiden.²

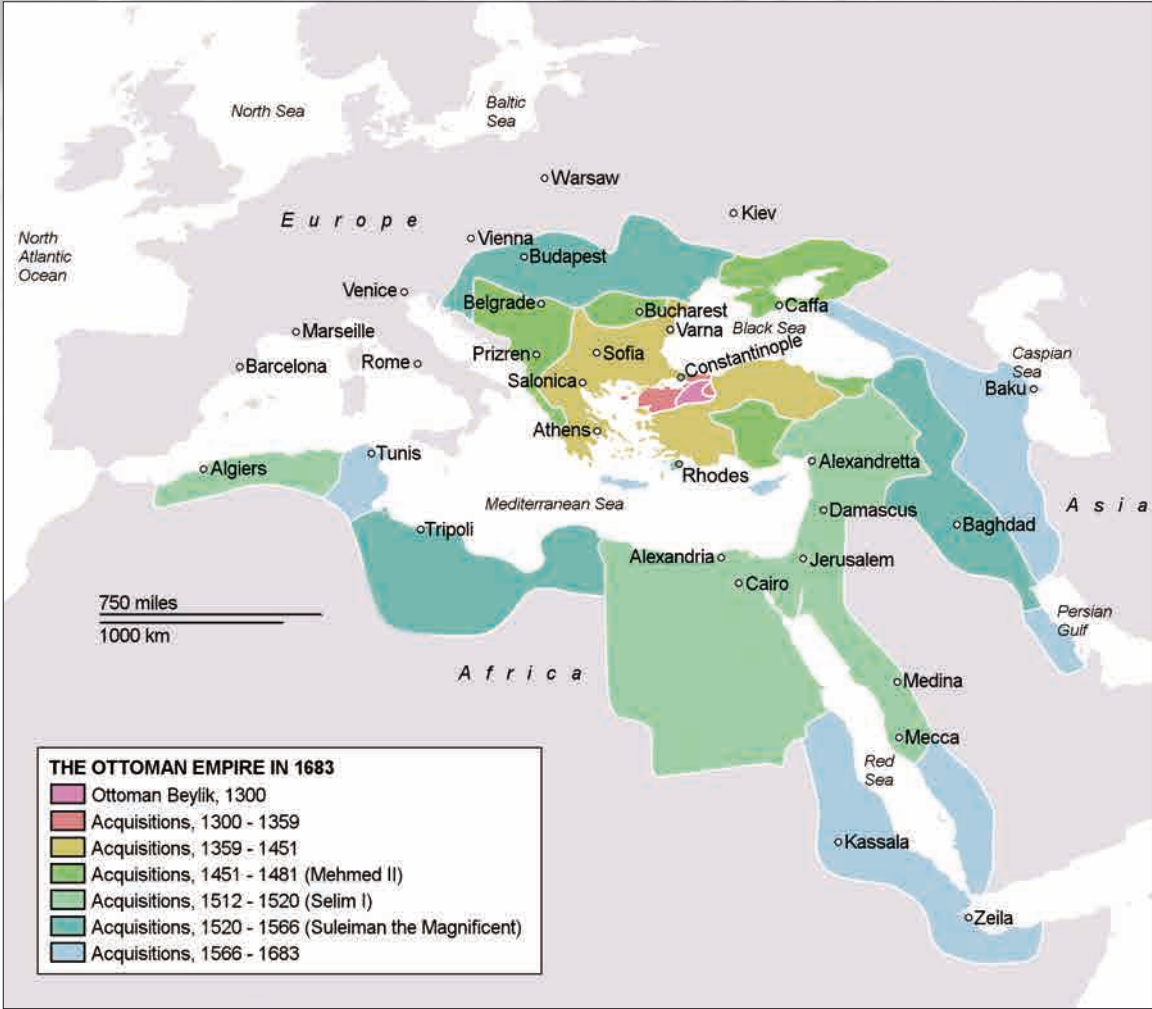
In de loop van vooral de negentiende eeuw zorgde deze expansiedrift voor problemen. Terwijl in Europa het nationalisme losbarstte en er democratische bewegingen ontstonden, was het Ottomaanse Rijk in verval. De verschillende minderheden, waaronder Armeniërs, maar ook Grieks-orthodoxe christenen, Joden, Assyriërs, Arameeërs en andere kleine christelijke groeperingen hadden door de eeuwen een plaats in het Ottomaanse Rijk verworven. Sinds de vijftiende eeuw werden Armeniërs als *millet* (volk) in de hiërarchische corporatieve structuur van het Rijk opgenomen. Dat was een uitzonderlijke positie, slechts voorbehouden aan volkeren die een monotheïstische religie beleden die door de profeet was erkend. Deze volkeren heetten *dhimmis*. Zij genoten volgens de islamitische gebruiken *aman* (genade) en hadden een 'vrijgeleide' onder de islamitische wetgeving. Deze groepen genoten hierdoor, tot op een bepaalde hoogte, religieuze vrijheid. Ze konden hun gebruiken, vooral op lokaal ►

Een Armeens dorp, leeggeroofd en vernietigd na de massamoord op tienduizenden Armeniërs in de provincie Adana. Foto uit 1909.

► Nederlandse Comité tot Hulpbetoon aan de Noodlijdende Armeniërs. Marteling der Armeniërs in Turkije: naar berichten van ooggetuigen (Haarlem 1918), 16.

► T. Zwaan, *Civilisering en decivilisering: studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam 2001), 210. Zie voor verdere historische data ook: Redgate, A. E. *The Armenians* (Oxford 1998).

Het Ottomaanse Rijk strekte zich tijdens zijn hoogtepunt in 1683 uit van het hedendaagse Istanbul, waar het machtscentrum lag, tot aan hedendaags Somalië in het zuiden en delen van Hongarije in het noorden.

niveau, beoefenen en waren vertegenwoordigd door ambassadeurs en consuls die een zekere autonomie bezaten om zaken te regelen binnen hun gemeenschap. Toch werden *dhimmis* duidelijk als minderen beschouwd en bedeed met typeringen als ‘vee van de sultan’ of ‘honden’ of ‘varkens’. Daarnaast moesten deze groepen speciale milletbelasting betalen, werden de mannelijke leden van militaire dienst uitgesloten en mochten ze geen wapens dragen.

Armeniërs konden in het milletsysteem dus enige macht uitoefenen en aan het einde van de negentiende eeuw werden sommige hoge posities, zoals die van adviseurs en advocaten, door Armeniërs bekleed. Hun machtspositie bleef echter gebaseerd op *aman* (genade). De afhankelijkheid van andermans genade biedt een wankel basis, zoals zou blijken in de politieke crisis van 1908.

Rijk in verval

Als we het hebben over genocidale processen, stellen we ons vaak concentratiekampen en massamoorden voor. Het zijn de gruwelijke eindstadia van dit proces dat begint bij wat de Franse psycholoog, politicoloog en historicus Jacques Semelin ‘mentale constructies’ noemt, waarbij een ‘ander’ wordt gedefinieerd. In het geval van het Ottomaanse Rijk zijn die constructies gebaseerd op nationale ideologieën die ontstonden toen het Rijk in verval raakte. Het Ottomaanse Rijk brokkelde in de loop van de negentiende en twintigste eeuw af. Het verloor grondgebieden en kon moeilijk concurreren met de andere grootmachten in Europa en in de Kaukasus. In 1798 verloor het Ottomaanse Rijk Egypte en in 1878, onder druk van Rusland, werd het Ottomaanse Rijk gedwongen delen van Bosnië-Herzegovina, Roemenië, Servië, Bulgarije en Cyprus af te

staan. Dit waren grote verliezen. Niet alleen geografisch en economisch, maar ook ideologisch. De verliezen werden ervaren als een aantasting van het eergevoel van de ghazitraditie. Het eens zo bruisende en machtige Rijk werd nu gezien als de 'oude zieke man aan Bosporus'.

Tegelijkertijd kwamen er van binnenuit allerlei veranderingen op. Er ontstonden splintergroeperingen die beïnvloed werden door de democratische bewegingen in Europa, en vooral de Armeniërs maakten in dezelfde periode een ware renaissance door. Er ontstond een nieuwe belangstelling voor Armeense kunst en Armeense letteren, en de Armeense

'De Ottomanen geloofden dat de wereld was verdeeld in twee 'huizen': het Huis van de Islam en het Huis van de Oorlog'

elite raakte steeds meer geïnspireerd door de politieke en nationale stromingen buiten de grenzen. De motivatie voor deze renaissance moet binnen in de Armeense gemeenschap worden gezocht. Het was een periode van secularisatie en democratisering. De Armeense Orthodoxe Kerk begon zijn functie als bindmiddel te verliezen en de intellectuele Armeniërs zochten naar een andere vorm van cohesie en identiteit. Ze vonden die, net zoals andere volkeren en groeperingen, in het nationalisme en aan het einde van de negentiende eeuw werden de eerste Armeense politieke partijen opgericht. Hoewel sommige van deze bewegingen revolutionaire trekken vertoonden, richtten ze zich in de eerste instantie op emancipatie; ze wilden de positie van de Armeniërs verbeteren in het bestaande Rijk. De Armeniërs waren niet uit op de vernietiging van het Ottomaanse Rijk. Onafhankelijkheid kon volgens de leidende politici veel beter binnen de Turkse dan binnen de Russische invloedssfeer verkregen worden.

Bedreiging van het zelfbeeld

Hier komen we bij een cruciaal onderdeel van het genocidale proces. Volgens de Amerikaanse psycholoog Ervin Staub begint het genocidale proces niet bij het doden en vernietigen

van groepen, maar bij wat hij de bedreiging van het *self concept* (zelfbeeld) noemt. Hij beschrijft het in *The Roots of Evil: The origins of genocide and other group violence* uit 1989. Volgens Staub streeft ieder naar een samenhangend en positief zelfbeeld, een omschrijving van de eigen identiteit die bestendig is en een richtlijn in het leven kan zijn. Moeilijke omstandigheden bedreigen het zelfbeeld, omdat mensen in een dergelijke situatie minder goed voor zichzelf en hun familie kunnen zorgen: door de onzekerheid verliezen zij grip op hun bestaan. Als het zelfbeeld in gevaar komt, dient er een 'ander' te worden gecreëerd om het zelfbeeld te verstevigen. Als we de 'ander' bijvoorbeeld als 'achterlijk' en 'gierig' beschouwen, impliceert dit dat we onszelf als 'vooruitstrevend' en 'zelf-opofferend' zien. De in januari overleden Amsterdamse antropoloog Gerd Baumann typeert dit principe als *baby grammar*, omdat het dagelijkse identiteitsprocessen zijn. Tijdens crisis echter beginnen deze processen urgente vormen aan te nemen. Hoe meer druk op het zelfbeeld wordt geleverd, hoe groter de behoefte aan 'othering' is. De Armeniërs vormden in dit geval een perfect spiegelbeeld. Waar de Ottomanen hun identiteit opnieuw probeerden te definiëren, nam de erkenning van de Armeense identiteit (internationaal) toe. Dit was niet alleen een ►

De kerk van het Heilige Kruis op het eiland Akdamar werd tijdens de genocide geplunderd en vernietigd. De monniken werden vermoord. In 2005 werd het gebouw gerestaureerd. Het is nu een museum.

Portret van een Armeense vrouw door een onbekende Armeense schilder, negentiende eeuw, Collectie National Gallery of Armenia.

klap in het gezicht van de Ottomanen, die de Armeniërs altijd als een ondergeschikte *dhimmi* beschouwden, maar ook een regelrechte bedreiging. Dit was in hoge mate een voorgestelde in plaats van een daadwerkelijk bedreiging. De Armeniërs als collectieve groep, op een aantal nationalistische splintergroeperingen na, beschouwden zich in de eerste plaats Ottomaans en in de tweede plaats Armeens. Dit is ook de reden waarom ze deelnamen aan de revolutie van 1908 en waarom ze zich vrijwillig aanmeldden om te vechten tegen de Russen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het ging hier daarom alleen om een denkbeeldige bedreiging van het zelfbeeld van de Ottomanen. Het was in de aanloop van de Eerste Wereldoorlog dat deze denkbeeldige bedreiging fysieke vormen begon aan te nemen.

De vooravond van de oorlog

In 1908 kwam het Comité van Eenheid en Progressie (CUP) aan de macht. Deze partij bestond voornamelijk uit intellectuelen, die geïnspireerd waren geraakt door de democratische en seculiere bewegingen in Europa. Deze intellectuelen bestonden niet alleen uit Ottomanen, maar ook uit Armeniërs en andere minderheidsgroeperingen. De CUP koppelde de ghazi-traditie en de daaraan gekoppelde pan-islamitische ideologie en expansiedrift aan de Turkse identiteit. Grondgebieden moesten niet veroverd worden op basis van de islam, maar op basis van de Turkse identiteit en cultuur.

Deze ideologie is een opmerkelijke tendens, die vaak in genocidale processen terugkomt. We zagen het bij Hitler en zijn ideeën over *Heim ins Reich*, we zagen het bij Milošević die een groot-Servië voorstelde. In plaats van *Realpolitik* wordt de identiteitscrisis uitvergroot en op een fundamentele manier overgecompenseerd. Als we onze identiteit kunnen verstevigen, wortelen, uitvergroten, zo is de achterliggende motivatie, dan kan onze 'eer', ons belang als volk, worden hersteld. De internationale politiek echter haalde deze ambities in. In 1908 werd Bosnië-Herzegovina door Oostenrijk-Hongarije geannexeerd, verklaarde Bulgarije zich onafhankelijk en verloor de nieuwe republiek de Balkanoorlog. De hoop van de CUP was echter op deze oorlog gevestigd; dit zou de oorlog worden waarin de CUP zijn macht zou tonen en waar het Ottomaanse Rijk in eer zou worden hersteld. Het verlies ervan werd ervaren als een schok. 350.000 vluchtelingen stroomden de grenzen van Turkije binnen en schrijvers en opiniemakers spraken over de 'straf van Allah'. Intellectuelen zochten antwoorden; ze wilden weten hoe het kwam dat de CUP het uiteenvallen van het Ottomaanse Rijk niet kon stoppen, en identiteiten werden opnieuw en urgenter gereconstrueerd en geherdefinieerd, en zelfs verfijnd. Het proces van 'othering' en 'selfing' nam exponentieel toe. Zoals Geschiere opmerkt: 'To establish an identity, so it seems, smaller circles have to be drawn to seek out an 'enemy within'.'³ Dit is wat ook gebeurde in het Ottomaanse Rijk, en wat we teruglezen in

de teksten van Gökalp. In een van zijn betogen schrijft hij: *'(that) non-Muslim communities had no part of the political life of the Empire and were exempt from military service and that they therefore could concentrate their attention on their economic interests and, thanks to the large measure of autonomy granted to them by the Turks, on the development of their social life.'*⁴

Intern zuiveren

In dit citaat zien we hoe de schuld van het verval van het Ottomaanse Rijk langzaam verschoven werd van de oude Ottomaanse elite naar christelijke minderheidsgroepen. Het waren de christelijke minderheidsgroepen die opbloeden over de ruggen van de 'Turken'. Het herstel van het Ottomaanse Rijk begon dus niet bij het terugveroveren van voorgaande grondgebieden, maar bij het intern zuiveren van de natiestaat. Het is hier waar genocide van andere vormen van oorlogsvoering verschilt. Waar andere oorlogscampagnes gericht zijn op het veroveren van grondgebied(en), het bereiken van een politiek doel of het onderdrukken van een volk, is genocide gericht op de vernietiging van een volk in al zijn facetten. Het gaat dus niet alleen om fysieke vernietiging, maar ook om symbolische vernietiging: het vernietigen van kerken, van taal, van het gemeenschapsleven, van bezit, van handelsrelaties – van alle identiteits-indicatoren die een collectieve groep collectief maakt. Bij iedere daad van vernietiging van de 'ander', zal het zelfbeeld worden hersteld.

Toen de militaire tak van de CUP in 1913 dan ook de macht overnam, zien we een stroom van wetgevingen die werden doorge-drukt. Minderheidsgroeperingen die eerst actief waren in de CUP werden uitgesloten. De Armeense taal werd verboden. Kerken werden vernietigd. Handelsvergunningen konden alleen nog in het Turks worden aan-gevraagd. Op alle manieren werd de 'Turkificatie' ingezet. Zover zelfs dat Armeense, Assyrische en Aramese voornamen en zelfs achternamen in scholen werden verboden. Armeense gebruiken mochten niet langer in het openbaar worden vertoond. Het millet-

► P. Geschiere, *The Perils of Belonging: Autochthony, Citizenship, and Exclusion in Africa and Europe* (Chicago 2009), p. 27.
► Hedy (1950), p. 130.

'Genocide is gericht op de vernietiging van een volk in al zijn facetten, niet alleen fysiek, maar ook symbolisch: het vernietigen van kerken, van taal, van het gemeenschapsleven'

systeem dat autonomie aan minderheidsgroeperingen gaf, werd tussen 1913 en 1914 door deze processen ontmanteld. Politieke vertegenwoordigers raakten vleugellam. En het is op het moment dat deze wetgevingen en politieke zuiveringen plaatsvonden, dat de Eerste Wereldoorlog begon.

Oorlog als katalysator

Volgens de Amerikaanse hoogleraar in genocide-studies Robert Melson is oorlog de katalysator van genocidaal geweld. Het is in de schaduw van oorlog dat genocide plaatsvindt. Vanuit een strategisch oogpunt zit hier een paradox. Waarom mankracht en middelen inzetten voor interne zuiveringen, als deze mankracht en middelen ingezet kunnen worden om een oorlog te winnen? Het antwoord ligt grotendeels in het genocidale proces zelf. Dit is namelijk niet gericht op een fysieke vijand, maar in de eerste instantie op een denkbeeldige vijand voortkomend uit een ideologische crisis. Als de crisis toeneemt, zal de behoefte om de 'ander' als een 'ander' te stereotyperen toenemen. De 'ander' wordt niet zomaar een ander, het wordt een 'absolute ander' – het tegenbeeld van het 'zelf'. Oorlog versterkt dit proces. Waar dit proces hiervoor in hoge mate symbolisch en ideologisch was, maar niet altijd ►

In de negentiende eeuw ontstond er nieuwe belangstelling voor de Armeense kunst. Dit vloerkleed werd gemaakt in 1896.

minder gewelddadig (denk aan het vernietigen van kerken en identiteitsindicatoren, het verbieden van talen of het verplichten van assimilatie), begint het in tijden van oorlog extreem gewelddadige trekken te vertonen. Het denkbeeldige gevaar is nu een letterlijk en fysiek gevaar geworden. De 'ander' wordt in het *sociale imaginaire* aan de externe vijand gekoppeld. In het Ottomaanse Rijk werden de Armeniërs in het bijzonder, en christelijke minderheidsgroeperingen in het algemeen, denkbeeldig verbonden aan de Russen. Ze waren 'interne vijanden', die heulden met de Europese grootmachten om het Ottomaanse Rijk ten val te brengen. Niet langer het Ottomaanse systeem en de politieke infrastructuur waren de oorzaak van het verval, maar de christelijke minderheden zelf, hoewel hier geen enkel tastbaar bewijs voor was. In 1914 zien we dan ook de eerste deportaties van de Ottomaanse Grieken; de eerste stappen waarin het land letterlijk, in de perceptie van de Jonge Turken tenminste, van vreemde en niet-Turkse elementen diende te worden

gezuiverd. Dit werd opgevolgd door nog meer wetgevingen, waarbij christelijke minderheden, maar voornamelijk de Armeniërs, steeds meer werden gemarginaliseerd. Grondbezit werd afgenomen. Wapens werden verboden. Specifieke wetten die de bewegingsvrijheid van de Armeniërs inperkten werden ingezet, met als hoogtepunt 24, 25 en 26 april 1915, toen 650 prominente politieke, culturele en economische Armeniërs werden opgepakt en gedood.

Bevel tot deportatie

De gevolgen hiervan waren enorm. Binnen drie dagen was de Armeense elite, die in het milletsysteem de Armeense bevolkingsgroepen vertegenwoordigde, letterlijk onthoofd. De Armeense gemeenschap, vooral in de gebieden van Oost- en Zuid-Anatolië, die Gökulp als de culturele thuisbasis van de Turkse cultuur beschouwde, werd stuurloos en kwetsbaar. Ze waren overgeleverd aan lokale machthebbers en gendarmes. In juni 1915 vaardigden de Jonge Turken dan ook

Een Armeense vrouw en haar kind krijgen voedselhulp. Foto ca. 1915-1916.

een bevel uit om alle niet-Turkse populaties bij handelsroutes te deporteren. Hoewel het bevel algemeen geformuleerd werd en zich richtte op alle niet-Turkse gemeenschappen, werden alle niet-Armeense gemeenschappen tegelijkertijd vrijgesteld. Er werd door het ministerie van Politie en Binnenlandse Zaken een speciale legereenheid opgezet (de Ch'ett - bestaande uit vrijgestelde criminelen) die maar één doel had: het uitvoeren van het 'evacuatiebevel' en in een later stadium het uitmoorden van de karavanen.

In de deportaties die volgden, waarbij de slachtoffers zonder eten en drinken zaten en overgeleverd waren aan de elementen, stierven naar schatting 800.000 Armeniërs. Tussen 1916 en 1917 zouden door verdere deportaties, pogroms en massaslachtingen nog eens enkele honderdduizenden Armeniërs, Arameeërs en Assyriërs omkomen. In totaal worden de dodenaantallen tussen 1915 en 1917 op anderhalf miljoen geschat.

Eerste moderne genocide

De Armeense catastrofe wordt door veel wetenschappers als de eerste moderne genocide gezien. Deze begint in de periode dat de Armeense gemeenschap opbloeit in het zwakker wordende Ottomaanse Rijk. De Turken creëren daarop een 'ander' om hun zelfbeeld te versterken. Wanneer een militair-nationalistisch ingestelde regering in 1908 de oorlog van Bulgarije verliest, stellen de Turken de Armeniërs als bedreiging voor het voortbestaan van het rijk voor. In de loop van de Eerste Wereldoorlog leidt dat tot steeds zwaardere maatregelen tegen de Armeniërs tot aan massadeportaties met honderdduizenden doden als gevolg. De oorlogssituatie heeft de denkbeeldige bedreiging zodanig opgestuwd dat het proces van genocide ook daadwerkelijk zijn laatste fase bereikt. Ik begon dit artikel met een citaat. Een citaat dat begon met een enkele zin: 'Ik zag ze gaan.' Deze woorden vatten misschien in de kern het hele genocidale proces samen. 'Ik zag ze gaan' betekent dat mensen weggevoerd werden, maar nog belangrijker: dat ze nooit meer werden gezien. Ze verdwenen, zowel fysiek als in de krochten van de geschiedenis. ■

Belang voor het onderwijs

In dit artikel wordt aangetoond hoe complex genocidale processen zijn en tevens hoe universeel ze zijn. Hoewel iedere genocide unieke kenmerken vertoont, zien we tegelijkertijd in Rwanda, Bosnië en de 'vergeten' genocides zoals Cambodja, gelijksoortige processen. Het proces van 'othering': de 'ander' een 'ander' maken om zo het zelfbeeld te behouden en te verstevigen. Dit impliceert ook dat naast geschiedkundige kennis, maatschappelijke en geografische kennis nodig is om genocide – in al zijn aspecten – te doorgronden. Het verdient dus niet alleen een historisch aanpak, maar met name een integrale aanpak, waar de fases een voor een kan worden doorlopen.

Bronnenlijst

- Anderson, Rachel. *Redressing Colonial Genocide under International Law: The Hereros Cause of Action against Germany* (Californië 2005).
- Baumann, G., Gingrich, A. (eds). *Grammars of Identity / Alterity: A Structural Approach*. (Oxford 2004).
- Geschiere, P. *The Perils of Belonging: Autochthony, Citizenship, and Exclusion in Africa and Europe* (Chicago 2009).
- Melson, R.F. *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* (Chicago 1992).
- Semelin, J. *Purify and Destroy: the Political Uses of Massacre and Genocide* (London 2007).
- Staub, E. *The Roots of Evil: The origins of genocide and other group violence* (Cambridge 1989).
- Üngör, U. Ü. And Polatel, M. *Confiscation and Destruction: The young Turks seizure of Armenian property* (London 2011).

Armeense vluchtelingen in Syrië. Foto uit 1915.

Unsere Mütter, unsere Väter

Duitse (groot)ouders waren uiteindelijk de kwaadsten niet

De serie *Unsere Mütter, unsere Väter* was vorig jaar een groot succes in Duitsland en was onlangs ook in Nederland te zien. De moderne technieken, het goede scenario en sterke acteerwerk maken de serie zeer de moeite waard. Echt nieuwe inzichten in het gedrag van de oorlogsgeneratie biedt het epos niet. Het is vooral een zeer goed vormgegeven bevestiging van hoe de Duitsers sinds 1945 terugkijken op de rol die hun (groot)ouders in de nazi-tijd speelden.

Daan Schuijt is hoofdredacteur van Kleio.

Meer dan zeven miljoen Duitsers keken in het voorjaar van 2013 naar *Unsere Mütter, unsere Väter*. Critici en recensenten kwamen superlatieven te kort om de miniserie te prijzen. Niet eerder was er een Duitse productie die de tijd van het nationaalsocialisme zo realistisch in beeld bracht. Alles komt samen: de

messcherpe montage, de camera-voering, de gevechtsscènes en andere cinematografische onderdelen versterken het verhaal over de vijf jonge Duitsers die in 1941 in Berlijn met de oorlog te maken krijgen. Ze doen elkaar de belofte dat hun vriendschap ongebroken zal blijven, wat er ook gebeurt. Vanzelfsprekend blijkt dat veel makkelijker gezegd dan gedaan. De broers Wilhelm en Friedhelm gaan naar het oostfront. Terwijl Wilhelm het steeds moeilijker vindt om de militaire normen en waarden, waarvan hij zo overtuigd was, na te volgen, ondergaat Friedhelm een soort omgekeerde weg. Hij gelooft helemaal niet in de oorlog, maar ontpopt zich tegen wil en dank tot een keiharde moordmachine. Charlotte volgt de twee broers en gaat als verpleegster werken in het veldhospitaal. Zij is verliefd op Wilhelm, maar deelt het bed met een arts die

haar vader had kunnen zijn. Haar collega met wie ze vriendschappelijk omgaat, verradt ze, omdat ze Joods is. Thuis in Berlijn papt Greta aan met een SS-officier om haar Joodse vriend Viktor voor deportatie te behoeden. Dat blijkt uiteindelijk zonder resultaat, maar Viktor weet het transport te ontvluchten en sluit zich bij het Poolse verzet aan en krijgt langs die weg Wilhelm en Friedhelm weer in het vizier.

Onderdeel van het systeem

Frank Schirrmacher, toonaangevend tv-criticus van de *Frankfurter Allgemeine*, riep de kijkers op om samen met de hele familie te gaan kijken. De serie biedt hen namelijk, misschien wel voor het laatst, de gelegenheid met hun (groot)ouders over hun aandeel in nazi-Duitsland te praten. Hierin schuilt ook de grootste kracht van *Unsere Mütter, unsere Väter*. Het is geen aanklacht tegen de oorlogsgeneratie, maar het toont de omstandigheden en dilemma's waarmee de vijf vrienden te maken krijgen. Zij begaan fouten, verraden Joden, schieten tegenstanders neer en dragen schuld. Naderhand is het onmogelijk uit te leggen, maar als onderdeel van het systeem ging het dus blijkbaar zo. Producent Nico Hofmann (uit 1959) vroeg zijn vader menigmaal naar

zijn rol in de oorlog, maar stuitte telkens op een muur van zwijgen. Pas toen zijn vader 87 jaar was, kwam er in een stortvloed van tranen uit dat hij in de oorlog zo veel mensen omgebracht had, dat hij niet eens meer precies wist hoeveel. De opa van regisseur Philipp Kadelbach (uit 1974) diende als Wehrmacht-soldaat en zijn oma was gymlerares. Zijn ouders zetten zich enorm tegen hen af en liepen voorop bij anti-Vietnamdemonstraties. Gingen ze bij opa en oma op bezoek, dan liep dat bijna altijd uit de hand in een storm van verwijten, onbegrip en stilzwijgen. De vader van scenarioschrijver Stefan Kolditz (uit 1956) was juist zeer openhartig en vertelde zijn zoon al vroeg over zijn oorlogsverleden. Kolditz groeide op in de voormalige DDR waar hem werd aangeleerd dat de Bondsrepubliek op het fundament van het Derde Rijk was opgebouwd, terwijl Oost-Duitsland juist het tegenovergestelde vertegenwoordigde.

Sociaal, collectief en cultureel geheugen

De generatie die actief deelnam aan de Tweede Wereldoorlog sterft langzaam uit en daarmee ook de herinneringen aan de nazitijd uit eerste hand, waardoor men steeds afhankelijker wordt van overblijfselen uit of geconstrueerde verhalen over die tijd. De Duitse historica Aleida Assmann spreekt in dit verband over het sociale, collectieve en culturele geheugen. Het sociale geheugen is gebonden aan een groep met een letterlijk gedeelde ervaring, bijvoorbeeld alle klasgenoten van een bepaalde jaarlaag op een school. Het belangrijkste medium in de vorming van het sociale geheugen is het gesprek met en tussen de deelnemers die ieder hun eigen beleving, perspectief van de gebeurtenis hebben. Met het uitserven van de deelnemers houdt

ook het sociale geheugen op. Het collectieve geheugen kan veel langer blijven bestaan, maar is in vergelijking tot het sociale geheugen statischer. Mentale beelden (wat men zich van het verleden voorstelt) worden in het collectieve geheugen iconen en verhalen worden mythes. Voor beide geldt dat de overtuigingskracht en affectieve zeggingskracht de belangrijkste kenmerken zijn. Voorstellingen uit het collectieve geheugen kunnen generaties lang mee en houden pas op als de voorstellingen niet meer aansluiten bij het zelfbeeld van een groep. Het culturele geheugen ten slotte wordt gevormd door instituties, zoals bibliotheken, archieven en musea. In veel landen is er een nationaal historisch museum dat feitelijk als doel heeft het collectieve geheugen tot uitdrukking te brengen en verder te ontwikkelen. Ook documentaires of films behoren tot het culturele geheugen, waarbij de maker of regisseur vorm geeft aan het collectieve geheugen. Assmann karakteriseert de emotionele lading, de duidelijk herkenbare verschijningsvormen en de institutionele verankering als de drie traptreden van het sociale, collectieve en culturele geheugen.

Realisme

Hoe verhoudt zich *Unsere Mütter, unsere Väter* tot die vormen van geheugen in Duistland? In ieder geval vinden we een verklaring voor de relevantie die bij de serie gevoeld wordt. Het duurt niet lang meer of de oorlogsgeneratie is niet meer, waardoor het sociale geheugen van die groep stopt. De hoge mate van realisme van de serie compenseert dat. De dilemma's van de hoofdrolspelers zijn invoelbaar, het script is weliswaar niet op een waargebeurd verhaal gebaseerd, maar combineert meerdere ooggetuigenverslagen van oostfrontsoldaten en verpleegsters en de moderne

'De moderne technieken brengen de gruwelijke omstandigheden van de oorlog beter dan ooit in beeld'

technieken brengen de gruwelijke omstandigheden van de oorlog beter dan ooit in beeld ('het is of je er zelf bij bent'). Gelukkig hebben we de dvd's nog, zou je bijna zeggen. Maar hoe je het ook wendt of keert, een serie is onderdeel van het culturele geheugen: een constructie. Zo is het de vraag of de hoofdrolspelers zich werkelijk gedragen zoals jongens en meiden ►

van een jaar of twintig dat zeventig jaar geleden in Duitsland deden. De instituties waarbinnen zij werden grootgebracht – gezin, school, jeugdvereniging, etc. – komen slechts zijdelings aan bod. Daarvan zouden de huidige kijkers – vooral de jongere – zich volstrekt geen voostelling kunnen maken, hetgeen sterke afbreuk aan de identificatie met de hoofdrolspelers zou doen. Je krijgt nu vooral een beeld van zelfbewuste jongeren, ieder voor zich boordevol van hooggestemde idealen. Dat Hitler al ruim acht jaar aan de macht was, vormde daarvoor blijkbaar geen beletsel.

Naïviteit

Toch worden de hoofdrolspelers niet gespaard. Maakt Friedhelm Hitler eerst nog voor leugenaar uit en ziet hij de zin van de oorlog niet,

eenmaal ter plekke loopt hij voorop om Russen op te sporen en af te knallen. Charlotte pleegt zonder daartoe door iemand gedwongen te worden verraad en geeft een Joodse collega aan. Greta gebruikt

haar lichaam om als zangeres bij hoge SS'ers in de smaak te vallen. Goed voor haar loopbaan en wellicht voor haar Joodse vriend Viktor. Maar ondanks hun stommiteiten blijven het vijf sympathieke jonge

Bruikbare scènes

In een driedelige serie is er meer dan bij een speelfilm tijd en ruimte om verschillende verhaallijnen te volgen en met elkaar te verweven. *Unsere Mütter, unsere Väter* bevat nauwelijks scènes langer dan vijf minuten over een personage of een verhaallijn.

Aflevering 1

- 00:01:30 - 00:11:00 We maken kennis met de vijf vrienden in een café in Berlijn waar zij een afscheidsfeestje hebben voor Wilhelm, Friedhelm en Charlotte die de volgende dag naar het oostfront vertrekken.
- 00:38:44 - 00:42:30 De eenheid van Wilhelm jaagt op partizanen en worden daarbij geholpen door Oekraïense hulppolitie. Het wrede optreden van de Oekraïners en de SS-officier is stuitend.
- 00:42:30 - 00:44:15 Direct volgend op de vorige scène zien we hoe zangeres Greta probeert zichzelf en haar vriend Viktor te redden door in bed te duiken met een SS'er.
- 01:02:00 - 01:12:00 In hun jacht op partizanen moeten de mannen van Wilhelm een moeras doorwaden. Het blijkt vol mijnen te zitten en voor het eerst blijkt Friedhelm zijn pacifistische principes overboord te gooien. Direct daarna bevinden we ons in het veldhospitaal waar Charlotte werkt. Zij verradt haar Joodse collega.

Aflevering 2

- 00:19:07 - 00:22:00 Wilhelm krijgt orders om zijn eenheid klaar te stomen voor de aanval op Koersk. Het is voor het eerst dat Wilhelm begint te twijfelen aan de oorlog en overwinning, al doet hij dat niet openlijk.

- 00:38:25 - 01:03:30 Een lang stuk waarin alle personages voorkomen. Voor Wilhelm en Friedhelm staat de verovering van een telegraafstation in Kurchatov centraal. Ondertussen zien we hoe het Charlotte in het veldhospitaal vergaat en hoe Viktor van het transport weet te ontsnappen.
- 01:21:40 - 01:28:00 (einde aflevering) Viktor en het Poolse meisje met wie hij is gevlucht sluiten zich aan bij de Poolse binnenlandse strijdkrachten. Zij hebben moeite met Viktors Joodse komaf.

Aflevering 3

- 00:25:10 - 00:28:00 Aanval van Duitse eenheid waar Friedhelm nog deel van uitmaakt (zijn broer Wilhelm is na de strijd om het telegraafstation voor een korte periode gedeserteerd en daarna in een eenheid van misdadigers ingedeeld) op een partizanenbolwerk waar Viktor vanwege zijn ondergrondse activiteiten contact mee heeft. De wrede SS-officier laat een aantal mannen als afschrikwekkend voorbeeld ophangen.
- 00:40:30 - 00:50:30 De Poolse binnenlandse strijdkrachten voeren een aanval op een transport van Joden uit. De strijders zijn erg teleurgesteld als er slechts Joden in de trein blijken te zitten: zij zijn op zoek naar wapens. Viktor bevrijdt de Joden uiteindelijk.
- 01:22:55 - 01:34:00 (einde aflevering) Friedhelm neemt het met enkele vrijwilligers (een paar oudere boeren en kinderen) op tegen een Russisch bataljon en loopt bewust op een mitrailleursoord in. Vervolgens keren de andere personages een voor een terug naar de plek in Berlijn waar zij ruim vier jaar eerder hun afscheidsfeestje hadden.

mensen. Je verwijt ze hooguit naïviteit. Degene die daar het meest mee worstelt en ziet welke dodelijke gevolgen zijn handelingen hebben gehad, is Friedhelm. Uitgerekend hij loopt op het einde bewust op een Russisch mitrailleursoestel in. 'Geval- len voor Führer en vaderland,' zegt Wilhelm cynisch bij thuiskomst in Berlijn. Ook hij is dan allang van zijn geloof gevallen.

De daders als slachtoffers. De Duitse mediahistoricus Christoph Classen bekritiseert in een artikel in *ZEIT Geschichte* de serie daarom. Met de vijf vrienden kunnen we ons identificeren. De oorlog is als een groot moloch waarin zij verstrikt en gevangen raken. De echte slechte- riken zijn de doortrapte Gestapo- officier, de overspelige SS'er, de antisemitische Polen, de beestach- tig wrede Oekraïners. Dat soort mensen zijn het systeem, van de oorlog of van het nazisme. Door te kiezen voor het perspectief van de vijf jonge vrienden is *Unsere Mütter, unsere Väter* vooral een bevestiging van het collectieve geheugen van Duitsland sinds 1945. Daarin zijn de gewone Duitsers tijdens het natio- naalsocialisme in de eerste plaats slachtoffer van het systeem.

Historikerstreit en Goldhagen

Eigenlijk was het wachten op dit soort kritiek. Bijna dertig jaar geleden begon Ernst Nolte de *Historikerstreit* door zich hardop af te vragen of de gruweldaden begaan in de Goelagkampen niet vergelijkbaar waren met die in de vernietigingskampen van de nazi's. Als gerenommeerd tegenstander verweet Jürgen Habermas hem de Shoah te willen bagatelliseren. Kort gezegd trok Habermas aan het langste eind. Halverwege de jaren negentig bestempelde Daniel Goldhagen de Duitsers in de nazi-tijd als 'Hitlers gewillige beulen'. Hem werd verweten dat hij zijn bewijzen zodanig had geselecteerd dat ze bij zijn vooronderstellingen pasten. Heus niet alle Duitsers waren werkelijk zo gewillig om aan Hitlers moordma- chine mee te werken.

Wat *Unsere Mütter, unsere Väter* zo aansprekend maakt, is dat het ver- haal precies op het snijvlak tussen Habermas en Goldhagen zit. Dat is nog steeds geen comfortabele po- sitie. De Poolse ambassadeur Jerzy Marganski diende bijvoorbeeld een officiële klacht bij de Duitse rege- ring in over de manier waarop in de serie de leden van het Poolse verzet als rabiate antisemieten worden

afgeschilderd, vergelijkbaar met de meest fanatieke nazi's. Bovendien zou je Lanzmanns *Shoah* of *Sophie Scholl – Die letzten Tage* (2005, regie door Marc Rothemund) oprechter kunnen noemen. Al is *Shoah* als documentaire niet primair voor het grote publiek gemaakt en is het verzet door de leden van *Die Weisse Rose* een grote uitzondering in nazi- Duitsland geweest.

Don't mention the war!

Uiteindelijk markeert deze serie geen nieuwe fase in het debat over 'de gewone Duitsers onder Hitler'. Het is eerder een bevestiging van de huidige stand van zaken en brengt de thema's schuld, schaamte en slachtofferschap overtuigend

'De oorlog is als een groot moloch waarin de vijf vrienden verstrikt en gevangen raken'

in beeld. Onwillekeurig dwalen de gedachten daarbij af naar John Cleese. In 1975 vertolkte hij als Basil Fawlty de gevoelens over de oorlog van de naoorlogse generatie. Als er Duitsers op bezoek komen in *Fawlty Towers* maakt Basil in iedere zin wel een toespeling op de oorlog onder het mom: *don't mention the war!* De tijden zijn veranderd. ■

De dvd is onder andere te koop bij Bol.com voor € 12,99.

Belgenkampen in Nederland

Oorlogskinderen uit WO I getuigen

Tijdens de Eerste Wereldoorlog vluchtten veel Belgen naar Nederland. Onder de burgers hadden zich ook Belgische militairen gemengd. Tot hun ontzetting werden ze in het neutrale Nederland onmiddellijk ontwapend en tot het einde van de oorlog in interneringskampen ondergebracht.

Philip Vanoutrive is auteur en fotograaf. Dit artikel verscheen eerder in Memo geschiedenis / Eos Wetenschap nummer 03, 2012.

Na de Duitse inval op 4 augustus 1914 ontvluchtten honderdduizenden Belgische burgers het bezette moederland en overleefden de gruweljaren in Frankrijk of in Groot-Brittannië. Andere landgenoten haastten zich hals over kop naar Nederland, doodsbenauwd voor de oprukkende Duitsers die hun frustratie vanwege de Belgische tegenstand en de angst voor scherpshutters koelden op onschuldige burgers. Na de val van Antwerpen (10 oktober 1914) verbleven één miljoen Belgen op Nederlands grondgebied. Lieza Huybrechts (1909) was vijf jaar toen haar woonplaats Zondereigen – een gehucht in Baarle-Hertog – onder de voet gelopen werd door vluchtelingen. ‘Het was de totale chaos’, vertelt Lieza. ‘Een meelijwekkende processie van uitgeputte en radeloze mensen. We hadden te doen met die stakers: bejaarden die in een kruiwagen werden voortgeduwd, radeloze moeders met hongerige en krijsende baby’s op de arm, verzwakte zwangere vrouwen, kleine kinderen die een veel te zware vracht op de schouders meezeulden, vaders die stootkarren voor zich uit duwden, volgeladen met inderhaast bijeen

konden voorzien vonden een onderkomen bij particulieren, of ze vestigden zich in huur- of koopwoningen. De hulpbehoevende Belgen werden ondergebracht in vluchtoorden in Nunspeet, Ede of Uden. Ze leefden er onder constant toezicht en dienden zich aan een strikt kampleven en werkritme te houden. Maar de ‘overgelopen’ militairen baarden de Nederlandse overheid meer zorgen. Tijdens de eerste oorlogsweken hadden zich immers bijna 35.000 Belgische militairen onder de vluchtende burgermassa gemengd. Ze werden vaak als angsthazen of deserteurs nagewezen die hun land en koning in de steek hadden gelaten. Veel soldaten waren echter door hun officieren aan hun lot overgelaten en hadden voor een moeilijke keuze gestaan: gedood of krijgsgevangen genomen worden door de Duitsers of... de grens oversteken om via een bootreis van Vlissingen (NL) naar Folkestone (GB) en vervolgens naar Calais (FR), naar België terug te keren. Tijdens het verdere verloop van de oorlog zouden 32.000 Belgische vrijwilligers trouwens in de opzet slagen om het IJzerfront te bereiken. De ontgoocheling was dus niet te overzien toen ze het ‘vrije’ Nederland binnenstapten. Als neutrale natie was Nederland verplicht om de militairen van alle oorlogvoerende landen op hun grondgebied te ontwapenen en te interneren. De gevluchte Belgische manschappen belandden tot na de wapenstilstand in interneringskampen, de zogeheten Belgenkampen. Germaine De Koninck (1909) herinnert zich de ontgoocheling die haar vader, Frans, na de oorlog nog vaak liet blijken. ‘Hij maakte deel uit van het garnizoen dat in Mortsel Fort 4 moest verdedigen. Het fort kwam in de eerste linies te liggen en kreeg een Duitse voltrefeer. ’s Nachts heeft vaders garnizoen het fort verlaten en is het op bevel van een commandant de Schelde overgestoken. Met een hele groep ►

‘In zijn eerste brieven, in het voorjaar van 1915, schreef Néotaire vooral over het eentonige kampleven en de verveling’

gegriste kleren en huisraad. Ze spoedden zich naar Baarle-Hertog en bleven daar eerst een tijdje rondhangen. Ze aten de hele gemeente leeg.’ Tijdens de eerste oorlogsmaanden werden in het Baarlese enclavegebied alleen al niet minder dan 24.000 Belgische vluchtelingen geteld. De meesten keerden snel naar huis terug en tot de wapenstilstand schommelde het aantal Belgische vluchtelingen in Nederland steeds rond de honderdduizend. Diegenen die in hun eigen levensonderhoud

Valère De Corte
bezit nog het mo-
bilisatie-zakboekje
van zijn broer Né-
otaire. Foto: Philip
Vanoutrive.

zijn ze vervolgens naar Nederland gevlucht. Ze werden onmiddellijk gearresteerd door Nederlandse militairen en moesten hun wapens op een hoop gooien. Mijn vader heeft dat steeds als een vernedering gevoeld, want ook hij en zijn strijdmakkers hadden zich voorgenomen om te proberen naar België terug te keren. De ontzetting was nog groter toen ze in een kamp te Assen werden opgesloten. Daarna kwam vader terecht in Kamp Zeist. Er was geen weg terug, vader voelde zich opgesloten als een misdadiger.'

Overleven in ballingschap

De Belgische militairen werden ondergebracht in loodsen en magazijnen van kazernes. De meesten belandden in de garnizoensstad Harderwijk en in de infanteriekazerne van Amersfoort. Nabij Amersfoort werd Kamp Zeist gebouwd op bevel van de minister van Oorlog. Medio oktober 1914 waren in Harderwijk al 13.000 Belgen 'gehuisvest'. Vijfdui-

zend mannen vonden een onderkomen in de kazernegebouwen en de overige achtduizend moesten de eerste maanden in tentenkampen doorbrengen, voordat de barakken gebouwd werden. Na de bouw van houten slaapcomplexen in Kamp Zeist verrezen ook in Harderwijk vijftig barakken. Er was geen verwarming en in elk onderkomen zaten minstens 250 mannen op elkaar gepropt, want in het kamp verbleven gemiddeld 12.000 tot 15.000 Belgen. Uitwerpselen, afwaswater en andere troep stroomde door open greppels. In die eerste maanden waren de hygiëne en de levensomstandigheden erbarmelijk.

Algauw werd vooral het Belgenkamp in Harderwijk uitgebouwd tot een heus dorp met studie- en ontspanningsruimtes, ateliers, sanitaire voorzieningen, kantines, kerkbarakken, een schouwburg, ziekenzalen, restaurants, een voetbalveld, een gymzaal, een wielerspiste en een bibliotheek. Er waren zelfs échte Belgische frietjes te krijgen. In tegenstelling tot Kamp

Germaine De Koninck toont een foto van de kinderen met de tekst 'Een kus voor Papa, Broeder en Nonkel'. Foto: Philip Vanoutrive.

Zeist kreeg het interneringskamp van Harderwijk ook elektriciteit en een riolering. Om half zes 's ochtends werden de geïnterneerden gewekt en aangespoord om te werken in de ateliers en de magazijnen, mee te helpen in de keukens en de kantoren, onderhoudsklussen uit te voeren en hun vak-kennis in te zetten bij de verdere opbouw van het kamp. Het werk was onbezoldigd en de aanmoedigingen van de kampoversten kenden maar een matig succes. Sommige geïnterneerden gingen na verloop van tijd, onder bewaking, buiten het kamp werken. Belgische ambachtslieden en arbeiders waren gewild want een flink aantal Nederlandse werkkrachten was gemobiliseerd. De geïnterneerden kregen de kans om een vakopleiding te volgen in het kamp, die ze na afloop vrijwillig konden toetsen aan de praktijk. De Belgische overheid had wel verboden dat haar onderdanen arbeid verrichtten voor Nederlandse werkgevers die aan Duitse klanten leverden. Tussen het werk door waren er appels en eetpauzes. Om negen uur 's avonds sloten de barakken: tijd voor weer een oncomfortabele nacht.

Valère De Corte (1910-2011) was de jongste van een kroostrijk Poperings gezin. Zijn drie oudste broers werden eind juli 1914 onder de wapens geroepen. Maurice keerde na de oorlog behouden terug van het IJzerfront. Julien en Néotaire brachten de oorlogsjaren door in het kamp van Harderwijk. 'Hun garnizoen had het fort van Haasdonk verlaten, er was zelfs helemaal niet gevochten', vertelde Valère mij in 2010. Hij toonde mij brieven die Néotaire naar zijn jongste broers en zusjes geschreven had; zij verbleven tijdens de oorlog in Frankrijk. In zijn eerste brieven, in het voorjaar van 1915, schreef Néotaire vooral over het eentonige kampleven en de verveling waaronder hij leed. De hachelijke omstandigheden zal hij wellicht voor zichzelf gehouden hebben. In Néotaires brief van 18 september 1915 staat: *Gedurende de vakantie heeft hier, in het kamp, eene tentoonstelling van werken en schrijfboeken plaats gehad. Nu is er eene tentoonstelling in Den Haag, dat is de hoofdstad van Holland [sic]. Mijn schrijfboeken zijn er naartoe gestuurd en de mijne helemaal alleen van de leerlingen die in mijne klas zijn. De Belgische minister van Wetenschappen, Mr. Poulet, is komen kijken en was zeer tevreden. Het is hier nog erger dan in een college. De bel huist als weer de klas gaat beginnen, en van 8 uren 's morgens tot 8 uren 's avonds zijn de klassen vol met studenten. Er zijn 20*

Jeanne Clapdorp heeft een foto van het gezin in Amersfoort. Foto: Philip Vanoutrive.

klassen en er gaan zoo rond de 4.000 soldaten naar school. Doet gij ook maar goed uw best. De minister aan wie Néotaire refereerde, was Prosper Poulet, minister van Wetenschap en Kunsten van 1911 tot 1918. In juni 1916 bezocht deze ook nog een vluchtelingenoord voor Belgische burgers in Gouda.

Een oorlogsjaar verder begon het gemis aan thuis echter langzaamaan te knagen. De winters waren het zwaarst voor de broers De Corte. 'In de onverwarmde barakken was het tijdens de winter Siberisch koud. Daar had hij het wel over', getuigde Valère. 'Soms bleef hij tot na de middag in bed liggen, niet uit luiheid maar om zich tegen de kou te beschermen. Aan het plafond van de barakken hingen ijspegels die 's nachts smolten door de

'In de onverwarmde barakken was het tijdens de winter Siberisch koud'

warme adem van de geïnterneerden. Tegen de ochtend was alles vochtig of nat. Néotaire schermde de dekens af met zijn kapotjas en bleef dan zo lang mogelijk in dat kleine warme nest liggen. Om zich niet te laten verlammen door de koude, zo verwoordde hij het.'

In zijn brieven, geschreven in de winter van 1917-1918, had Néotaire het over *'de dikke laag sneeuw die het kamp in een oord van rouw gedompeld had'*, en over *'het dichtgevroren IJsselmeer, waaruit ijsschotsen met een dikte van 80 centimeter omhoog staken'*. Zal ik nog een vierde barre winter in ballingschap moeten overleven, vroeg hij zich af. De monotonie van het kampleven en de eenzaamheid begonnen zich meer en meer te laten voelen. Néotaire ►

Het Belgenkamp in Harderwijk bestond aanvankelijk uit tenten. Later werden barakken gebouwd.

omschreef het harde kampleven als de leermeester die zijn ziel smeedde, om het hoofd te bieden aan eventuele toekomstige moeilijkheden. Dat bleek nodig, want nadat hij eind september het vertrek van de zwaluwen had aanschouwd, zou nóg een bitter koude oorlogswinter volgen. De Nederlandse onderdanen hadden het tijdens de oorlog knap lastig om niet van honger te creperen. Duitsland respecteerde dan wel de neutraliteit van Nederland – het land fungeerde immers als ideale beschutting voor de rechterflank van de oprukkende Duitse troepen – de Nederlandse regering moest zich steeds in bochten wringen om zowel aan de eisen van de Duitsers, als aan de strenge voorwaarden van de geallieerden te voldoen. In de lente van 1918 kampten ook de geïnterneerden met de voedselschaarste die Nederland in zijn greep hield. Néotaire schreef dat het broodrantsoen van 500 gram

“s Ochtends prepareerde tante minutieus haar smokkelkop. Ze stak de lange haren op en midden in haar kapsel verstopte ze brieven”

gehalveerd werd en het wekelijks rantsoen van de aardappelen teruggeschoefd tot vier kilogram. Néotaire heeft nog één herfst de zwaluwen uit Harderwijk zien wegvliegen. Zijn vijfde winter in het barakkenkamp zal hij er van lieverlee hebben bijgenomen, want vanaf 11 november begon Néotaire de Corte de dagen af te tellen om naar Poperinge terug te keren, schreef hij. ‘Het was pas in juli 1919 dat ik hem terugzag’, herinnerde Valère zich. ‘Het was kermis in Poperinge, de eerste na de oorlog. Wijzelf waren nog niet lang terug uit Frankrijk.’

De correspondentie (via Engeland) tussen Néotaire De Corte en zijn broers en zussen in Frankrijk verliep probleemloos. Anders was het gesteld met de briefwisseling tussen de geïnterneerden in Nederland en de familie in België. Die werd door de bezetter nog enigszins getolereerd op voorwaarde dat de geadresseerde niet in het *Etappengebied* woonde. Dat strekte zich uit over bijna heel Oost-Vlaanderen, een stukje van West-Vlaanderen en van Luxemburg en het westelijk deel van Henegouwen – er heerste een burgerlijk en een uitermate streng Duits militair bestuur. Bovendien hadden de Duitsers de Belgisch-Nederlands grens afgesloten en in de lente van 1915 startten ze met de installatie van een draadversperring die ze onder hoogspanning zetten, de zogenaamde Dodendraad. Toch slaagden er nog steeds oorlogsvrijwilligers, spionnen en smokkelaars in om met behulp van allerlei trucs de dodendraad behouden te passeren.

Germaine De Koninck, van wie de vader in het Belgenkamp te Amersfoort verbleef, vertelde: ‘Eén keer per maand reisde tante Marie vanuit onze woonplaats, Dendermonde, te voet naar Vilvoorde. Daarvoor moest ze ongehinderd het *Etappengebied* zien uit te geraken. Op een keer mocht ik mee met tante Marie, ik vermoed dat ik toen al een jaar of acht was. Voor het vertrek prepareerde tante minutieus haar *smokkelkop*. Ze stak de lange haren op en midden in haar kapsel verstopte ze een of meerdere brieven. In Vilvoorde namen we de tram tot in Brussel bij tante Pauline, die beschikte over de nodige contacten om de correspondentie voorbij de elektrische draad te krijgen. Omgekeerd ontvingen wij soms brieven van vader.’

Voor de familie van Lieza Huybrechts uit Zondereigen betekende de grensversperring een godsgeschenk. Lieza: ‘De Duitsers hadden de versperring vlak voor ons huis opgetrokken, zo kwamen wij van de ene op de andere dag op Nederlands grondgebied te liggen. Mijn vader, die eveneens in het kamp van Harderwijk geïnterneerd was, mocht daardoor al in 1915 terug naar huis keren. Op het kistje dat hij in het kamp maakte, staat daarom vermeld: *Gedenkenis 1914-1915*.’

Opnieuw verenigd in Nederland

Gehuwde Belgische geïnterneerden mochten bezoek ontvangen van hun gezin. Zelfs de Duitse bezetter stond deze gunst oorspron-

kelijk in beperkte mate toe. Beducht voor spionage werden de Duitsers echter alsmaar minder happig om *Reisescheine* voor Nederland uit te reiken. De hoogspanningsdraad langs de grens maakte het vrijwel onmogelijk om de geïnterneerde echtgenoot nog met een bezoekje te verblijden. De moeder van Jeanne Clapdorp (1909) ging regelmatig van Lokeren naar Amersfoort om even haar man Louis te ontmoeten die zijn dagen doorbracht achter het prikkeldraad van Kamp Zeist. 'Moeder was dan enkele dagen weg van huis; ondertussen zorgde een tante voor ons', vertelde Jeanne. 'Ze ging steeds in het gezelschap van een paar andere dames, een van die vrouwen had kennissen wonen in Loenhout. Hun huis stond pal op de grens: als je de achterdeur uitstapte, stond je in Nederland. Als moeder in Amersfoort was, mocht vader een dag en een nacht het kamp verlaten. Mijn ouders overnachtten dan bij de familie Velthuyzen in de Bonifaciusstraat. Na de installatie van de hoogspanningsdraad durfde moeder niet meer in het geniep naar Amersfoort te gaan. Maar mevrouw Velthuyzen – moeder stond ondertussen op goede voet met haar – wist raad.'

Vanaf eind 1915 eiste Nederland dat elk gezinshoofd van de nieuwe lading families die overkwamen, in staat zou zijn om het gezin te onderhouden. 'Mevrouw Velthuyzen nodigde mijn moeder uit om bij haar als huishoudhulp in dienst te treden. En mijn zusje Maria en ik mochten mee! In Antwerpen werd de aanvraag door de Duitsers goedgekeurd. We

kregen alle drie een *Reiseschein* met onze foto erop. Ik was zo blij om mijn papa terug te zien', zei een ontroerde Jeanne. 'Nu mocht hij al twee maal per week het kamp verlaten. Mevrouw Velthuyzen verhuurde moeder een voorkamer met keuken, op de eerste etage.' Jeanne Clapdorp verzekerde dat mevrouw Velthuyzen steeds correct handelde, maar andere huiseigenaren durfden aan hun Belgische huurders vaak woekerprijzen te vragen. Om dit misbruik tegen te gaan, werden de maximumverhuurprijzen door de stad gereguleerd. Onder andere in Harderwijk en Amersfoort liet de regering gezinswoningen bouwen. Gezinnen van geïnterneerden werden er verenigd, eveneens op voorwaarde dat het gezinshoofd de kost verdiende. Kansarme gezinnen kwamen terecht in het veel minder gewilde gezinsdorp Nunspeet. De Clapdorps verhuisden naar Nieuwdorp, een pas gebouwd gezinsdorp aan de rand van Amersfoort. 'We woonden er samen met papa', vertelde Jeanne. 'Ons huisje was niet groot, ►

Lieza Huybrechts met het kistje dat haar vader maakte. Foto: Philip Vanoutrive.

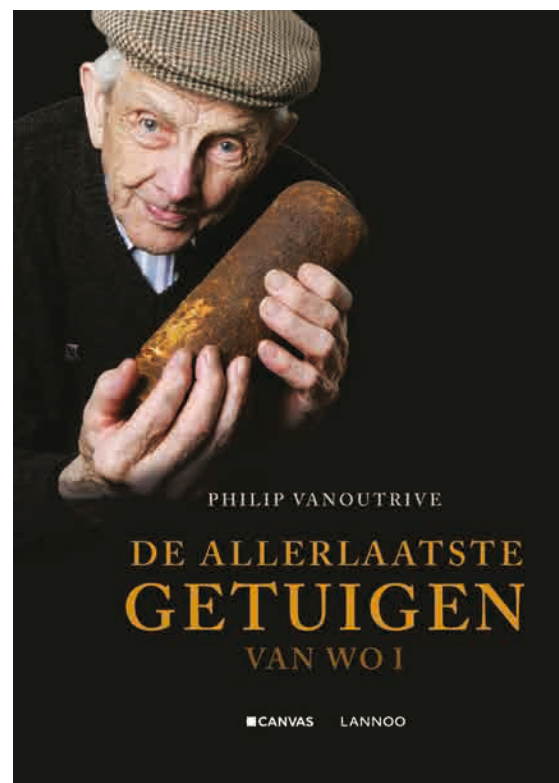
maar leuk. We hadden zelfs een voor- en een achtertuinje, waar we speelden met Poeleke, de poes die vader ons cadeau gedaan had. Enkel het sanitair liet te wensen over. De wc was een plank die boven op een ton lag. Een volle poepton moest worden geruild tegen een lege. Marie en ik gingen naar school. Alhoewel ik die leeftijd al voorbij was, moest ik naar de kleuterklas. Dat stond mij niet aan. In Antwerpen mochten de kinderen naar de peuterschool vanaf het moment dat ze 'proper' waren, en voor de oorlog zat ik al op de lagere school. In Nieuwdorp moesten we stomme versjes afdreunen, zo van: *tsjok, tsjok, tsjok... achter haren rok, zo gaan wij naar buiten, waar de vogeltjes fluiten*. Ik kon al lezen en schrijven en vader gaf mij elke dag les. Hij was zelf ook leergierig. In Kamp Zeist had hij lessen Frans gevolgd want hij wilde het na de oorlog tot commissaris van de politie schoppen. Toen ik eindelijk naar de lagere school in Amersfoort mocht gaan, werd ik een uitmuntende leerling. Het was een katholieke school met nonnen en daar moesten we veel bidden, wat niet strookte met de ideeën die er thuis heersten. Trouwens, we werden in Amersfoort beter bejegend door de protestantse gemeenschap. Die toonde zich behulpzaam en vriendelijk. De katholieken

eveneens ontzegt. Dat hij door de Belgische regering en de krijgsraad als een lafaard beschouwd werd, heeft vader zwaar aangegepen.' Van de 33.471 geïnterneerde Belgische soldaten in Nederland, hebben er slechts 469 frontstrepen gekregen. Meer dan negentig procent van de geïnterneerde officieren kreeg wel een onderscheiding. Moeder Clapdorp ontving wel een maandelijks uitkering, wist haar dochter Jeanne nog. 'Terwijl vader nog in Kamp Zeist zat, ontving moeder negentig frank per maand. Het was onze enige bron van inkomsten, we moesten ervan zien te overleven.' Papa Clapdorp overleed op 14 oktober 1918 in Amersfoort, negenentwintig dagen voor de wapenstilstand. Hij werd drieëndertig jaar. De Belgische militaire muziekkapel uit het interneringskamp begeleidde de rouwstoet naar het kerkhof. 'Inwoners van Amersfoort stonden langs de weg toen we voorbijtrokken', herinnerde Jeanne zich. 'Het was ontroerend. In de winter van 1918-1919 zijn moeder, Maria en ik teruggekeerd naar Lokeren. Met enkele chocoladen Kwattaletters maar zonder vader en onze poes Poeleke.' ■

'Dat hij door de Belgische regering en de krijgsraad als een lafaard beschouwd werd, heeft vader zwaar aangegepen'

maakten ons vaak uit voor Belgische *allesvreeters*. Nochtans hadden we geen eten over en op den duur kwamen de bruine bonen ons de oren uit. Met Sinterklaas werden we dan weer wel verwend. De Nederlanders vierden het feest van de heilige Nicolaas uitgebreider dan Kerstmis. Op 5 december was het 'strooiavond' en werden pepernoten te grabbel gegooid. De dag later trok een stoet met Sinterklaas en Zwarte Pieten door de straten van Amersfoort. Dan kregen we chocoladen Kwattaletters en een mannetje van speculaas. Die noemden we *taai taai*, omdat we er onze tanden bijna op stuk beten.'

Frans De Koninck kreeg na de oorlog geen uitkering. 'Vader is na zijn terugkeer uit Nederland voor de krijgsraad moeten verschijnen', vertelde zijn dochter Germaine. 'Hij werd niet gestraft, maar hij kreeg geen frontstrepen met het daaraan gekoppelde oorlogspensioen. De familievergoeding van driehonderd frank waar hij recht op had, werd hem

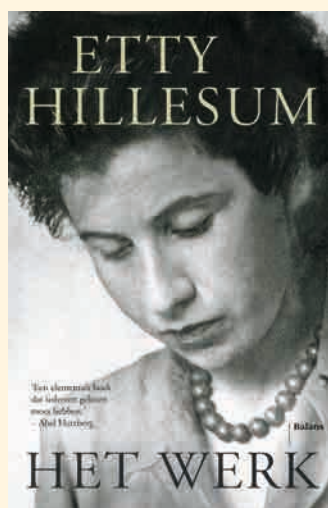

Meer verhalen van oorlogskinderen staan in *De allerlaatste getuigen van WO I* van Philip Vanoutrive, verschenen bij Uitgeverij Lannoo. Informatie over de auteur is te vinden op zijn website www.philipvanoutrive.be.

Het werk

Etty Hillesum

Door het schrijven wist Etty Hillesum zich te verheffen van de terreur van het nazibewind. Alle brieven, documenten en dagboeken die Hillesum schreef zijn verzameld in dit monumentale werk. Etty Hillesum werd in 1943 in Auschwitz omgebracht. Een fascinerend boek. Balans | € 29,50

Landgenoten. Het 'wonder van Denemarken'.

Hoe de joodse inwoners in 1943 werden gered door het moedige optreden van de bevolking

Bo Lidegaard

De Deense bevolking heeft 'spontaan' en 'massaal' Joden uit de handen van de nazi's weten te houden door hen naar Zweden te brengen. Hoe is deze actie verlopen? Wie heeft meegedaan en waarom?

In ieder geval bestond er een consequente nationale afwijzing van de stelling dat er een 'Joods probleem' zou zijn. Een boeiend boek.

Balans | € 24,95

De Hollandsche Schouwburg. Theater - Deportatieplaats - Plek van Herinnering

Frank van Vree (red.)

Tienduizenden Joden werden tijdens de Tweede Wereldoorlog samengebracht op de plaats waar ooit Heijermans *Op hoop van zegen* in première ging. Vanaf de Hollandsche Schouwburg vonden de transporten naar Westerbork plaats. In dit boek aandacht voor de geschiedenis van deze *lieu de memoire*. Amsterdam University Press | € 29,95

Cultuur als macht.

Cultuurgeschiedenis van Duitsland, 1800-heden

Frits Boterman

In dit meesterwerk maakt Frits Boterman duidelijk dat de Duitse cultuurdragers veel nauwer met de duistere kanten van de politiek verweven waren dan tot nu toe is aangenomen. Het waren per slot van rekening de studenten en hoogleraren die in mei 1933 de boekverbranding in Berlijn organiseerden. Hoe het zo ver heeft kunnen komen

wordt nauwkeurig uit de doeken gedaan.

Arbeiderspers | € 59,95

De Velser Affaire.

Een omstreden

oorlogsgeschiedenis

Bas von Benda-Beckmann

Zijn de Noord-Hollandse verzetsmensen verraden door Nederlandse en geallieerde autoriteiten? Is Hannie Schaft verraden door landgenoten omdat zij tot de linkse beweging behoorde? Dit dikke boek geeft antwoord op deze en andere vragen.

Boom | € 24,90

Hitlers Furiën.

Vrouwelijke beulen in de killing fields van de Holocaust

Wendy Lower

Het Oostfront bleek voor veel jonge Duitse vrouwen een walhalla: volop carrièrekansen en daarnaast waren er genoeg huwbare mannen. Een half miljoen vrouwen trokken naar het

oosten. Lower interviewde er honderden over hun getuigenissen van de Holocaust.

Spectrum | € 29,99

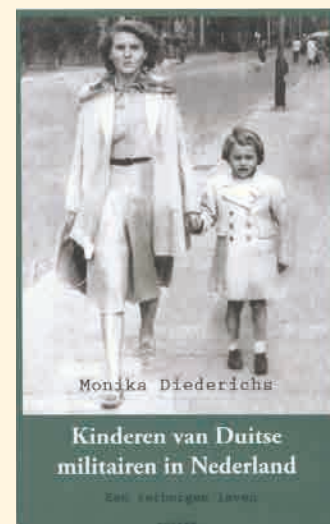
Kinderen van Duitse militairen in Nederland 1941-1946.

Een verborgen leven

Monika Diederichs

Meer dan tienduizend kinderen van Duitse militairen werden tijdens de bezetting in Nederland geboren. Na de oorlog werden zij gepest en afgewezen. Waarom dat was begrepen ze pas op latere leeftijd. Op welke wijze zij invulling gegeven hebben aan hun leven na hun vertroebelde jeugd wordt door Diederichs verteld.

Aspekt | € 19,95 ■

War Horse: het ware verhaal

In de Eerste Wereldoorlog vielen miljoenen slachtoffers. Dat waren zeker niet alleen mensen. Er stierven ook grote aantallen paarden. Dit edele dier krijgt een eerbetoon in het nieuwe theaterstuk *War Horse*.

Bart Lodder is
redacteur van Kleio.

► Op de website van het museum is nog een online tentoonstelling te vinden over *War Horse*. Ga naar www.nam.ac.uk en kijk bij *online exhibitions*.

Een Amerikaanse soldaat demonstreert een gasmasker voor zijn paard, ca. 1917-1919.

In de speelfilm *War Horse* van Steven Spielberg en het gelijknamige nieuwe theaterstuk in de Nederlandse theaters staat het paard tijdens de Eerste Wereldoorlog centraal. De film en het theaterstuk zijn gebaseerd op het kinderboek van Michael Morpurgo. De hoofdrolspeler, het paard Joey, springt over loopgraven en ontwijkt kanonvuur. Haast ongeschonden overleeft hij de Eerste Wereldoorlog. In werkelijkheid stierven tijdens de oorlog vele miljoenen paarden op en om het slagveld.

Aan het begin van de oorlog in 1914 had het Britse leger maar 25 duizend paarden tot zijn beschikking. Dat was te weinig om fatsoenlijk oorlog mee te voeren. Er moest dan ook iets gebeuren: 469 duizend paarden werden in beslag genomen, gekocht in Engeland of

overgescheept vanuit Amerika. De dieren werden in twee groepen verdeeld. Driekwart van de dieren kreeg het stempel trekpaard en werd ingezet voor het vervoer en de bevoorrading van de troepen. Het andere deel was bestemd voor de soldaten.

De soldaten moesten niet alleen voor zichzelf, maar ook voor hun paard zorgen. Tot vorig jaar was in het National Army Museum in Londen een tentoonstelling te zien over de band tussen man en paard tijdens de Eerste Wereldoorlog: *War Horse: Fact & Fiction*¹. Daarin werd getoond hoe soldaten met de paarden om moesten gaan tijdens de oorlog: 'Wrijf iedere dag de oren schoon en reinig de neusgaten met water en azijn.' De paarden werden om hygiënische redenen ook kaalgeschoren. Helaas was het een grote opgave om de dieren aan het front van voldoende voedsel en zorg te voorzien.

Levensduur

'Deze zien er sterk uit, die houden het wel een maand of twee vol', is een uitspraak van een Duitse

In Parijs worden paarden in beslag genomen om dienst te doen in de Eerste Wereldoorlog. Foto dateert van ca. 1914-1915.

Onder: Reservisten op weg naar Verdun moesten te paard een rivier oversteken. Foto uit National Geographic Magazine, april 1917.

soldaat in de film *War Horse*. Maar de gemiddelde levensduur van paarden tijdens de oorlog lag zelfs nog lager: rond de vijf weken. In de winter stierven deze gladgeschoren paarden met hele groepen tegelijk van de kou. Pas aan het einde van de oorlog kwamen de Britten erachter dat één en één twee is; dat het kaalscheren misschien iets te maken had met het hoge sterftecijfer bij de paarden. Naast de kou en de voedseltekorten zijn de gevechten op het slagveld verschrikkelijk. 'Ik wist niet dat paarden konden gillen, maar ze kunnen het. Er was een bloedbad.

War Horse

Het theaterstuk *War Horse* gaat in Nederland op 14 juni in première. In het stuk wordt gebruikgemaakt van een bijzondere pop, die het paard voorstelt. De film van Spielberg is onder andere verkrijgbaar bij Bol.com voor € 7,99.

Engelsen, Duitsers en dieren, dood of stervende, ze lagen overal', schreef een soldaat later. De paarden hadden het zwaar. Ze werden getroffen door machinegeweren en granaten, leden aan verschrikkelijke ziektes als schurft, stierven van de kou,

honger, uitputting of door het eten van door mosterdgas vergiftigd gras. Tijdens de Eerste Wereldoorlog stierven in totaal tussen de zes en acht miljoen paarden aan beide kanten van het front. *War Horse* is dus met recht een fictief verhaal. ■

Monsterproject Veertien Achttien

De Grote Oorlog in 261 verhalen

Tom Tacken, verslaggever voor het Brabants Dagblad, is sinds 2008 bezig met een monsterproject.

In 261 weken (de precieze duur van WO I) vertelt hij iedere week een verhaal over een persoon uit de Eerste Wereldoorlog. *Veertien Achttien* heet zijn avontuur, dat als een podcast begon. Inmiddels verspreidt de 48-jarige Tacken, afgestudeerd politicoloog, zijn *Veertien Achttien*-verhalen (als mp3 en Word-bestand) via een wekelijkse e-mailnieuwsbrief.

Hans Vermeer is
redacteur van Kleio.

Waar komt jouw fascinatie voor de Eerste Wereldoorlog vandaan?

‘Niet van de middelbare school, in elk geval. Ik vermoed dat we er op een woensdagnamiddag in de geschiedenisles klaar mee waren. Snel door naar de Tweede Wereldoorlog. En dat valt vanuit Nederlandse optiek natuurlijk ook te billijken. In plaats en tijd staat deel twee van de wereldoorlog dichterbij ons. Maar je kunt ’40-’45 niet bevatten zonder ’14-’18 eerst te doorgronden: een verre van originele gedachte. De Grote Oorlog greep mij halverwege de jaren tachtig in de Vlaamse Westhoek bij de keel. Gezellige streek, die Westhoek. Tot ik ging

“Zinloos” is het adjectief dat het eerst in je opkomt bij de gedachte aan al die doden in die zeeën van slijk’

dwalen over een van die vele Commonwealth-begraafplaatsen. Daar lagen leeftijdsgenoten in Vlaamse velden: *age* 18. Sommigen hadden niet eens een leeftijd: *Known Unto God*. De Eerste Wereldoorlog, waar was dat in godsnaam goed voor geweest? Ik ben gaan lezen en lezen, zonder ooit een bevredigend antwoord op die vraag te vinden. Misschien dat juist daardoor die Grote Oorlog zo fascineert. ‘Zinloos’ is het adjectief dat het eerst in je opkomt bij de gedachte aan al die doden in die zeeën van slijk.’

Hoe kwam je op het idee om met Veertien Achttien te beginnen?

‘Dat moet op de fiets naar mijn werk zijn ontstaan. Ik doodde de tijd met het luisteren naar historische podcasts. Iedere zondag laadde ik enthousiast OVT, het radioprogramma van de VPRO, op mijn mp3-spelertje. Later kwamen daar ook de verhalen van ‘echte’ podcasters bij, zoals die van Bob Packett uit Amerika, een leraar geschiedenis die thuis achter zijn microfoon gaat zitten en de luisteraars op pak-

kende wijze door de wereldgeschiedenis heen praat. Dat leek mij ook wel wat. Mijn podcast noemde ik ‘Sterke Geschiedenis’. Microfoon aangeschaft en een plopfilter geconstrueerd door een nylonkous van mijn vrouw over een stalen closetrolhouder te spannen. ‘Meer moet dat niet zijn’, zeggen de Vlamingen dan. Het ging van farao Achnaton tot Bobby Sands, maar onderweg pikte ik ook Wilfred Owen op: de dichter-soldaat uit de Grote Oorlog wiens moeder in Engeland op Wapenstilstandsday te lezen kreeg dat haar zoon in Frankrijk alsnog gesneuveld was. Na een dertigtal afleveringen kwam ik tot de slotsom dat het zand van *Sterke Geschiedenis* al te los was. Het idee rijpte om me te beperken tot één onderwerp: de Eerste Wereldoorlog. Iedere week van die oorlog zou ik kunnen vertellen wat er zoal gebeurd was. Maar ik bedacht al snel dat zo’n chronologische opsomming van feiten niet al te spannende luisterkost op ging leveren. Toen kwam ik op het idee om iedere week op zoek te gaan naar een mens van vlees en bloed, die bij een van die wapenfeiten hoorde. Als ik dat de oorlog lang volhield, als ik 228 weken lang de oorlog letterlijk van een gezicht kon voorzien, dan zou ik aan het eind allicht er wat meer van snappen.’

Wanneer ben je begonnen?

‘Op 28 juni 2008, exact 94 jaar nadat in Sarajevo aartshertog Franz Ferdinand en zijn vrouw werden vermoord. Het was de bedoeling om te eindigen op 11 november 2012, Wapenstilstandsday. Maar gaandeweg heb ik besloten dat de cyclus van vijf jaar tussen Sarajevo en Versailles te mooi was om te negeren. Op 28 juni werd namelijk ook het vredesverdrag in de Spiegelzaal aan de Duitsers voorgelegd: geen toeval natuurlijk. Het worden nu dus 261 afleveringen van steeds een kwartiertje spreektijd. Tel uit je winst.’

Krijg je ook reacties uit het onderwijs?

‘Ik heb vier jaar op rij een gastcollege mogen geven voor de masteropleiding voor geschiedenisdocenten op Fontys Hogescholen in Tilburg. Onder de volgers van Veertien Achttien bevinden zich ook heel wat geschiedenisleraren. Zo af en toe krijg ik te horen dat een van hen een personage uit de reeks in de klas naar voren heeft gehaald. Laatst vroeg een geschiedenisdocent uit Meppel nog of ik er bezwaar tegen had dat hij Veertien Achttien als bronnenmateriaal aan zijn Elektronische Leer Omgeving toevoegde. Geen bezwaar! De eerlijkheid gebiedt me wel te zeggen dat zich in de loop der jaren maar weinig jongeren bij me gemeld hebben. De gemiddelde leeftijd van mijn volgers ligt een stukje boven de veertig, schat ik. Meer mannen dan vrouwen en – curieus genoeg misschien – meer Nederlanders dan Vlamingen. Overigens heeft de Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog, die mij de afgelopen jaren trouw heeft gesponsord, een lespakket voor Volksuniversiteiten en HOVO’s ontwikkeld.’

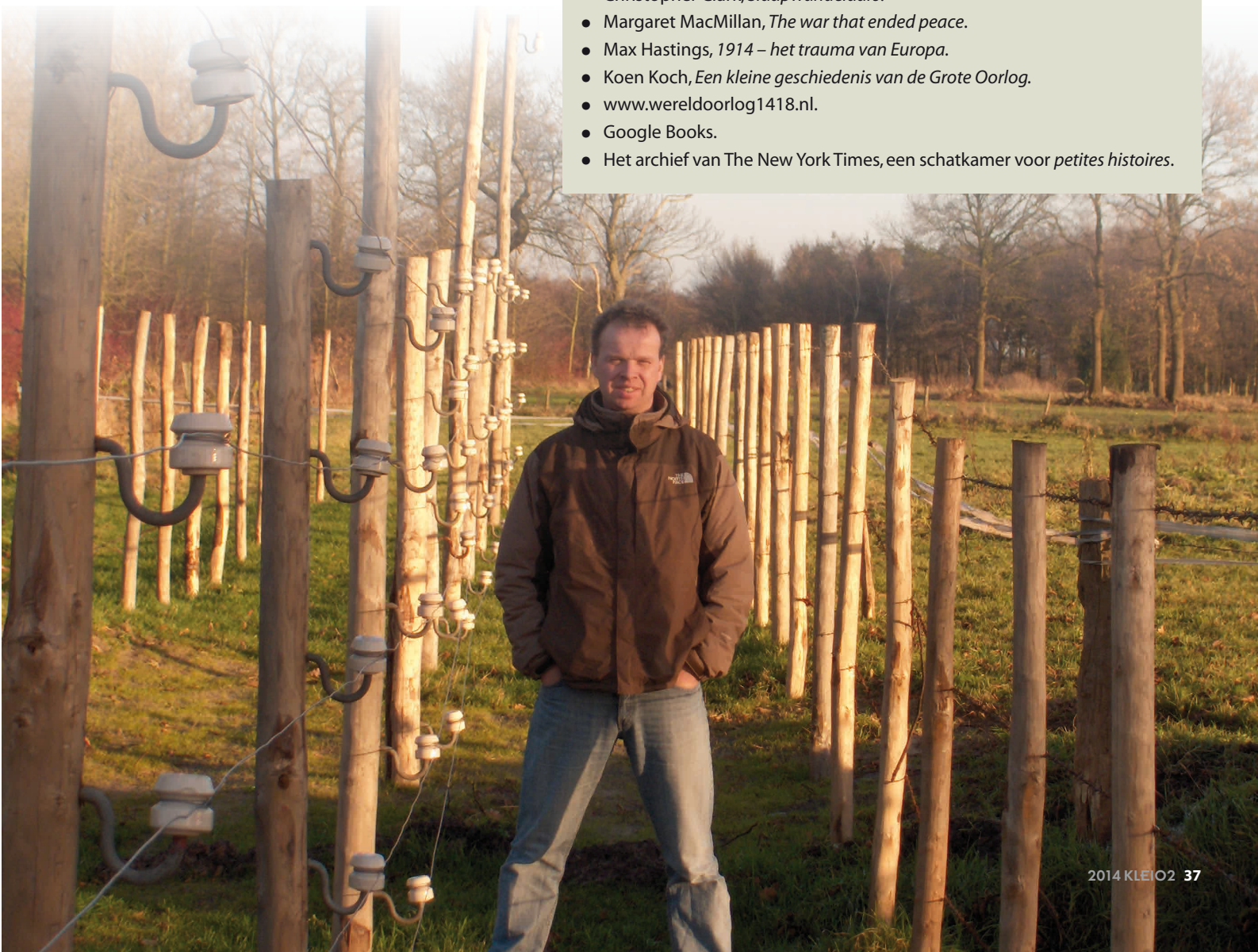
Welke persoon uit de reeks van Veertien Achttien spreekt jou het meest aan?

‘Oei, die keus durf ik niet te maken. Rudyard Kipling, de Britse schrijver die zijn zoon Jack kwijtraakte aan de oorlog? Of Käthe Kollwitz, de Duitse beeldhouwster die haar zoon Peter verloor? Piete Kuhr, het Duitse meisje dat een dagboek bijhield, of John Condon, de Ierse knaap die *age 14* op zijn oorlogsgraf heeft staan? Raymond Poincaré, de Franse president die voor de oorlog de anti-Duitse stemming heeft opgepookt, of zijn aartsvijand Georges Clemenceau, die als een tijger de Fransen naar de victorie voerde? Charles Whittlesey, de Amerikaanse held van *The Lost Battalion* die na de oorlog zelfmoord pleegde, of Jan Syrový, de Tsjechische held die, eenmaal premier, Hitler de hand drukte om later door de communisten als nachtwaker bij een panorama van een historische veldslag te werk ►

Tom Tacken bij de Dodendraad van Baarle-Nassau.

De beste bronnen over WO I volgens Tom Tacken

- Barbara Tuchmann, *De kanonnen van augustus*.
- Christopher Clark, *Slaapwandelaars*.
- Margaret MacMillan, *The war that ended peace*.
- Max Hastings, *1914 – het trauma van Europa*.
- Koen Koch, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog*.
- www.wereldoorlog1418.nl.
- Google Books.
- Het archief van The New York Times, een schatkamer voor *petites histoires*.

Het graf van John Kipling, de enige zoon van schrijver Rudyard Kipling. St Mary's Advanced Dressing Station Cemetery, Haisnes, Frankrijk. Foto: Mark Kilner.

te worden gesteld? Sorry, ik kan niet kiezen. Iedere week heb ik me laten verrassen. Henry Ford bijvoorbeeld. Die kennen we als superkapitalist en antisemiet. Maar hij heeft ook een oprechte poging ondernomen om vanuit Amerika een eind aan de oorlog in Europa te gaan maken. Hij voer uit op een oceaanstomer vol vredespelgrims. Maar die kregen op volle zee ruzie met elkaar en Ford werd ziek. Dat zijn voetnoten waar je even stil bij valt. “Ik volg Veertien Achttien al heel lang”, mocht ik als reactie van Maarten van Rossem op mijn site plaatsen. “De attractie schuilt natuurlijk bovenal in het individuele verhaal dat de grotere, in feite volstrekt bizarre geschiedenis overtuigend vertelt.” Die heb ik in mijn zak gestoken, zul je begrijpen.’

Welke gebeurtenis uit de Grote Oorlog heeft voor jou bijzondere betekenis?

‘Het Kerstbestand van 1914 is het mooiste verhaal dat de oorlog te vertellen heeft. Hoe Duitsers en Britten – Fransen in veel mindere mate – uit hun loopgraven klommen en samen kerstliedjes zongen, voetbalden, hun doden begroeven. Het is de rest van de oorlog nooit meer herhaald. Maar 7 juni 1917, de Mijnslag bij Mesen, vind ik ook een fascinerende geschiedenis. De Britten lieten die dag onder de Duitse linies 19 mijnen ontploffen. Kraters, veel te rond van vorm, getuigen er in het landschap nog van. Een ervan is omgedoopt in *Pool of Peace*. Aan de overkant ligt een kleine begraafplaats, *Lone Tree Cemetery* geheten. Je moet voorbij het erf van een boer om er te geraken. Er liggen Ierse jongens, die op het afgesproken tijdstip naar de Duitse linies

renden, ook al was hun mijn nog niet de lucht in gevlogen. De dood was in de Grote Oorlog al te vaak plichtsgetrouw.’

Heb je mensen gesproken die aan de oorlog een herinnering hebben?

‘Levende getuigen van de oorlog heb ik nooit gesproken. Het had gekund misschien, maar ik heb er geen werk van gemaakt. Harry Patch, de laatste soldaat die in de loopgraven heeft gestaan, heb ik wel in Veertien Achttien opgenomen. Er gaat een enorme tragiek uit van die oude mannen, die vaak pas op hoge leeftijd voluit over hun verschrikkelijke ervaringen zijn gaan praten. Ik herinner me een BBC-documentaire over veteranen die rond hun honderdste verjaardag nog één keer teruggingen naar de Franse en Vlaamse slagvelden. Eén zo’n oude baas – bij de aftiteling las ik dat hij inmiddels was overleden – ging op een muurtje langs een begraafplaats zitten om dikke tranen te kunnen huilen.’

Hoe lang ga je met Veertien Achttien door?

‘Ik had eigenlijk al klaar moeten zijn, maar de troepen hebben me onderweg ingehaald. Tja, werk en gezin vragen ook de nodige energie. Een wekelijkse productie van één aflevering hield ik op den duur niet meer vol. In 2012 heb ik daarom een *sabbatical year* ingelast, met als gevolg dat ik nu op 28 juni 2014 pas mijn finish bereik. Dat is wel mooi de dag waarop het dus allemaal honderd jaar geleden begon, in Sarajevo. Is Veertien Achttien daarmee gedaan? Niet helemaal, want ik ben met een vertaler aan de slag voor een doorstart in het Engels: *The First World War, a hundred years ago today!* En daarna? In 2039 begin ik aan mijn podcast over de Tweede Wereldoorlog. Maar niet heus!’ ■

De afleveringen zijn inmiddels op negen cd's van steeds een half jaar verzameld. De tiende en laatste cd verschijnt eind juni van dit jaar.

Voor meer informatie: www.veertienachttien.nl.

Een wandeling over het slagveld

Bezoek aan Waterloo

Rondwalend in de omgeving van het Belgische plaatsje Waterloo zou je het niet vermoeden, maar Napoleon heeft daar zijn laatste veldslag toch echt verloren. Alles draait er om de charismatische kleine keizer, die er als een held lijkt te worden vereerd.

De Slag bij Waterloo was een tot dan ongekende slachting: er kwamen in de modderige chaos tienduizenden soldaten om, van wie nog elk jaar bij het ploegen en oogsten op de suikerbietenvelden de sporen opduiken. Tot ver in de twintigste eeuw werden er niet alleen wapens, munten en uniformknopen, maar zelfs complete skeletten uit de grond gehaald.

Napoleon was op 26 februari 1815 ontsnapt van het eiland Elba, had onderweg naar Parijs in een mum van tijd bewonderaars en troepen verzameld en zetelde sinds 20 maart weer op de troon. De gealarmeerde Engelsen, Pruisen en Nederlanders, druk met het herverdelen van Europa op het Congres van Wenen, rukten met omvangrijke legers op naar Frankrijk. De keizer was echter niet van plan zich zomaar gewonnen te geven: op 14 juni stak hij met zijn troepen de grens over.

Voordat ze Waterloo bereikten, hadden de Fransen al twee veldslagen achter de rug (op 16 juni, bij Ligny en Quatre-Bras), waar ze de tegenstanders allesbehalve onschadelijk hadden gemaakt. Even buiten Waterloo nam de keizer zijn intrek in een boerenhoeve dicht bij het beoogde slagveld. Zijn trouwe garde sloiep in de appelboomgaard naast het huis; de boer en zijn gezin, bezorgd om hun eigendommen, waren voor de gelegenheid naar elders gedirigeerd.

Koffiekopje

Dit laatste hoofdkwartier van Napoleon, *Le Ferme du Caillou*, is een van de fascinerende herinneringsplaatsen in Waterloo en omgeving. De destijds totaal verwoeste hoeve is met zorg in de originele staat teruggebracht en sinds 1951 een

Nicole van der Steen is redacteur van Kleio.

Gedenksteen bij Waterloo.
Onder: De kunstmatige heuvel die werd opgericht door Willem I, op de (vermoedelijke) plaats waar zijn zoon, de prins van Oranje, gewond raakte.

museum (het enige Napoleonmuseum in België!) vol curiositeiten en Napoleon-parafernalia. Er staat een origineel veldbed van de keizer, er zijn nog een koffiekopje en een waterkaraf die door hem zijn gebruikt, in de vitrine staat onder meer een reispannetje met zijn initialen, en ►

Scène uit het panoramische schilderij over de veldslag. De dode paarden en de geluidseffecten maken indruk.

het originele tafelkleed waarop Napoleon voor het laatst zijn plannen ontvouwde, ligt op de authentieke tafels. En dat is maar een greep uit de adembenemende collectie: vitrines vol met opgegraven knopen, munten, pijpen, scheermessen, wapens, een miniatuurbeeldje van de keizer (afkomstig uit de zak van een soldaat), een compleet skelet van een huzaar te midden van de kogels die hem velden. In de tuin staat een klein gebouwtje, gevuld met beenderen van gevallen en pas veel later teruggevonden soldaten. Vanaf hier is het slagveld met de auto binnen een paar minuten te bereiken: links van de weg doemt al snel de enorme kunstmatige heuvel met de gietijzeren leeuw op die werd opgericht op de plaats (Quatre Bras) waar de prins van Oranje gewond raakte. In het licht van het verdere verloop van de slag, waar toch vooral de inspanningen van de Britten en de Pruisen doorslaggevend bleken, lijkt dit eerbetoon een tikkeltje overdreven. Voor koning Willem I, destijds ook regerend vorst in België, was het echter niet buiten verhouding de – overigens onbetwiste – moed van de kroonprins in te wrijven. De *Butte de Lion* is te beklimmen en geeft een fantastisch uitzicht over het laagland, dat bij wijze van monument bewust onbebouwd is gelaten. Onaangetaast is de vlakte helaas niet: de heuvel

werd met grond uit het omliggende terrein opgetrokken, tot ongenoe-gen van de Britse generaal Wellington, die jaren na zijn overwinning terugkwam en zijn slagveld niet meer herkende. De richels in het landschap, waarachter zijn troepen hun uiterst voordelige posities hadden ingenomen, waren voorgoed verdwenen.

Dode paarden

Langs de laatste frontlijn van de Engelsen staan informatieborden en zijn verschillende monumenten opgericht; een wandeling over de suikerbietenvelden is mede daardoor een bijzondere erva-

ring. Naast de heuvel bevindt zich een informatiecentrum (met een enorme souvenirwinkel), waar twee documentaires over de slag worden vertoond; het inmiddels honderd jaar oude panorama van de slag is nog steeds de moeite waard, zo niet om de beleving van een vroeg-twintigste-eeuwse historische sensatie, dan toch om de realistische geluidseffecten en de dode paarden op de voorgrond. Het wassenbeeldenmuseum is helaas ontmanteld, de slagveldtour per bus tijdelijk opgeschort.

Het voormalige slagveld wordt nog altijd omringd door de boerenhoeven die in de strijd van strategisch belang waren. De kasteelboerderij *Hougoumont* werd door de Engelsen fel verdedigd tegen de troepen van Jérôme Bonaparte, die hier de aandacht van de hoofdaanval wilde afleiden, en brandde bijna helemaal af. Het complex wordt met het oog op de herdenking in 2015 in oude glorie hersteld, maar is nog niet toegankelijk voor publiek. Langs de weg naar Brussel ligt *La Haye Sainte*, een destijds voor beide partijen strategisch gelegen hoeve waar de gehele achttiende juni om werd

Het Wellington Museum.

gevochten en die uiteindelijk van Engelse in Franse handen overging. Langs deze weg zijn ook de kolossale monumenten voor de gevallen te zien. In La Belle Alliance, verder in de richting van Brussel, ontmoetten de generaals Wellington en Blücher elkaar om hun overwinning te bezegelen.

Wellington had zijn hoofdkwartier ingericht in de herberg *Bodenghien* in het dorp Waterloo. Ooit lag het gebouw eenzaam aan een landweg, vlak bij het bos. Nu is het als Wellington Museum opgenomen in de moderne bebouwing van het dorp, maar gevel en interieur zijn vrijwel onaangetast. De kamer van Wellington is met originele meubels ingericht (waaronder de veldtafel

waaraan hij op de avond van de slag zijn overwinningsrapport schreef), bevat een wassen beeld van de generaal en toont de overjas die hij bij de veldslag droeg. In de overige zalen zijn uiteenlopende voorwerpen en documenten van beide partijen uitgesteld en wordt het verloop van de slag van uur tot uur toegelicht. In dit museum gaat werkelijk een andere wereld open: een dodelijk gat in een borstharnas maakt bijvoorbeeld in één klap de vuurkracht inzichtelijk van de tweehonderd jaar oude wapens, die in ruime mate voorhanden zijn. In een kamer op de bovenverdieping, in het daar

aanwezige bed, overleed op 19 juni Alexander Gordon, *aide-de-camp* van Wellington en nog geen dertig jaar oud, na de amputatie van zijn been. In een vitrine ligt hier een beenprothese van Lord Uxbridge, die zijn amputatie wel overleefde. Zijn been werd in een Waterloose tuin ter aarde besteld en was nog decennia lang een toeristische attractie; in de tuin van het museum is een grafmonument voor het been te bewonderen. Een op het slagveld buitgemaakt Frans kanon bewaakt de poort. Tegenover het museum bevindt zich de zeventiende-eeuwse *Eglise*

de Saint-Joseph, waar in de portiek en op tientallen gedenkplaten de gevallen officieren aan Britse en Nederlandse zijde worden herdacht. Hiernaast bevindt zich het *Office du Tourisme*, waar een combi-ticket (Pass 1815) voor alle hierboven beschreven attracties verkrijgbaar is. Van het *Office du Tourisme* is een gratis app voor smartphones te downloaden (*Visit Waterloo*), die onderweg in Waterloo informatie geeft over heel veel bezienswaardigheden, maar ook over hotels, restaurants, recreatie (anders dan Napoleon-toerisme) en voordelige tips. Op de website staat bovendien de voorlopige agenda van de festiviteiten, inclusief reconstructies van bivakken en veldslagen, die van 17 tot 21 juni 2015 zullen plaatsvinden. ■

In het Wellington Museum, een wassen beeld van de generaal die zijn rapport schrijft over de overwinning.

Links: Het veldbed van Napoleon in het hoofdkwartier, *Le Ferme du Caillou*.

Nuttige links

www.waterloo1815.be

website van het slagveld en de bezienswaardigheden.

www.waterloo-tourisme.com

website van het toeristenbureau in Waterloo.

www.museewellington.be

website van het Wellington Museum.

Het laatste schot van de Eerste Wereldoorlog

De wapenstilstand ging op 11 november 1918 precies om 11 uur in. Tot op het laatste moment werd er van beide zijden aangevallen. Wie vuurde het laatste schot in de Eerste Wereldoorlog? En wie was het onfortuinlijke slachtoffer van deze laatste kogel? Ben Vriesema zocht het uit en kwam tot een verrassende conclusie.

Ben Vriesema is
redacteur van Kleio.

Rechts: De geallieerde vertegenwoordigers bij de ondertekening van de wapenstilstand van de Eerste Wereldoorlog, in een wagon in het bos van Compiègne. Hieronder: Een monument voor Henry Gunther op een kerkhof in Baltimore in de VS. Was hij de laatste soldaat die stierf in de Eerste Wereldoorlog?

In de vroege ochtend van 11 november 1918 ondertekende Matthias Erzberger namens de Duitse regering in een treinwagon in het bos bij Compiègne de wapenstilstandsvoorwaarden die door de Franse maarschalk Foch waren gedicteerd. Erzberger was al drie dagen in Noord-Frankrijk, maar werd pas aan de onderhandelingstafel toegelaten toen duidelijk was geworden dat een van de voorwaarden van de geallieerden – de *Abdankung* van keizer Wilhelm II – een feit was. Afgesproken werd dat om elf uur diezelfde ochtend de wapenstilstand in zou gaan en dat er dus niet meer geschoten mocht worden. Aan een vier jaar durende hel was een einde gekomen, zo leek het.

Zo vlug als mogelijk werd het nieuws van de wapenstilstand verspreid onder de troepen aan het westelijk front. Hoewel er uiteraard een zucht van verlichting te horen moet zijn geweest, bleven verschillende soldatengroepen vechten tot de laatste minuut. Het geallieerde opperbevel had verordonneerd dat er in geen geval verbroedering met de vijand zou mogen plaatsvinden. De haat moest blijven. En daarom moest er worden aangevallen tot precies elf uur in de ochtend. Een van de laatste slachtoffers was George Wallace Price, een

Canadese soldaat die twee minuten voor het ingaan van de wapenstilstand door een Duitse kogel werd geraakt. Nabij Mons (Bergen) staat nog een monumentje dat hieraan herinnert. Maar is hij werkelijk de laatste soldaat die sneuvelde op het slagveld? Volgens de verhalen zou in het dichtbijgelegen Romagne-sur-Meuse (waar zich overigens een schitterend Eerste Wereldoorlogmuseum bevindt, gerund door een Nederlands echtpaar) een minuut voor elf een Amerikaanse soldaat zijn gesneuveld. Generaal Nicholson dwong zijn manschappen te blijven aanvallen tot het werkelijk elf uur zou zijn, Henry Gunther volgde de bevelen van zijn generaal, maar sneuvelde precies om 10.59 uur, echt in *the dying seconds* van de oorlog dus. Maar ook na elf uur was het schieten nog niet voorbij. Er waren soldaten die zich bewust waren van het historische moment en af en toe nog een schot losten.

Welke soldaat wil dat niet? Beroemd worden omdat jij het laatste schot van *la Grande Guerre* hebt afgevuurd. Het schieten stopte dus niet direct, er was aan het westelijk front ook na elf uur op de elfde van de elfde af en toe nog een knal te horen. Maar daarna was het wel afgelopen, toch? Volgens de westers-georiënteerde historici wel, maar Turkse historici denken daar toch anders over. Wij in het Westen beschouwen de oorlog als afgelopen nadat de wapenstilstand was getekend. Maar aan het Turkse front ging de oorlog door.

Vernederende vrede

Het Ottomaanse Rijk had zich – onder aansporing van de Jong-Turk Enver Pasja – in 1914 bij de Centralen gevoegd om Russische invloed op de Balkan en rond de Zwarte Zee te verkleinen. Ondanks heldhaftig verzet van de Turken bij Gallipoli (Mustafa Kemal zou

daar het volgende tegen zijn manschappen hebben gezegd: ‘Ik wil niet dat jullie voor mij vechten, ik wil dat jullie voor mij sterven!’) werd de oorlog verloren en moest een vernederende vrede worden ondertekend: een groot gedeelte van het Ottomaanse Rijk werd bezet, alleen rond Ankara hadden de Turken zelf iets te zeggen. De trotse Turken waren in hun eer gekrenkt; het Verdrag van Sèvres werd door hen beschouwd als een dictaat. Daarnaast beschouwde men de daadkracht van sultan Mehmet VI als ontoereikend. De vernedering voor de Turken kon niet groter zijn dan op twee plaatsen: hun prachtstad Istanbul werd bezet door de Britten en de industriestad Izmir werd door aartsvijand Griekenland bezet gehouden. Het was daarom – achteraf – ook niet zo verwonderlijk dat de opstand tegen de bezetting in Izmir begon. De oorlog was voor de Turken nog niet afgelopen.

Leider van deze antibezettingsoperatie was Mustafa Kemal (later Atatürk), die ternauwernood de Slag om Gallipoli had overleefd omdat een kogel richting zijn hart werd tegengehouden door een zakhorloge. De lange strijd – door de Turken de Turkse Onafhankelijkheidsstrijd genoemd – duurde tot 1922. Heel Anatolië werd veroverd, Mustafa Kemal joeg de sultan en zijn familie het land uit en riep de Republiek Turkije uit. En het laatste

‘Een monument nabij Bandirme herinnert aan het laatste schot’

schot? Dat werd afgevuurd op een heuvel nabij de stad Bandirme aan de Zee van Marmara. De Turken veroverden een strategische heuvel nabij Bandirme op 17 september 1922, waarbij tijdens die aanval vele Turken sneuvelden en – uiteraard – vele Grieken. Op 17 september 1922 werd dus *de facto* het laatste schot van de Eerste Wereldoorlog gelost. ■

Mustafa Kemal leidde de Turkse opstand tegen de bezetting van het Ottomaanse Rijk.

De teloorgang van de gereformeerde kerk vanuit persoonlijk perspectief

'Het is een aflopende zaak'

'Het wordt allemaal wel een stukje minder met de kerk', merkt mijn moeder op. Mijn vader is stilliger. 'Het is een aflopende zaak. Er komt zowat niemand meer.' Met deze paar zinnen, uit de proloog van zijn boek, vat Emiel Hakkenes de inhoud van zijn werk samen: de secularisatie in Nederland, binnen zijn familie, binnen hemzelf.

Gerben de Vries is
redacteur van Kleio.

In de epiloog schrijft Hakkenes: 'In mijn familie is iets gebeurd dat in veel families al een generatie geleden is gebeurd: de kinderen zijn eerst hun zuil ontgroeid en daarna langzaam onkerkelijk geraakt.' Tussen proloog en epiloog schetst Hakkenes een zoektocht naar zijn voorouders en de wijze waarop zij met hun geloof omgingen. Hij begint zijn verhaal in de achttiende eeuw, in Brabant, bij zijn voorvader Jan Warner Hackenes, die tot verbazing van de schrijver rooms-katholiek bleek te zijn. Via uitgebreide levensbeschrijvingen van diverse andere voorouders en hun leefomstandigheden in de negentiende en twintigste eeuw, komt Hakkenes uiteindelijk tot een beschrijving van het gereformeerde leven in het Drentse dorp Gieten (zijn geboorteplaats) en omstreken in de twintigste eeuw. Hij beschrijft religieuze ontwikkelingen, waaronder de afscheidingsbewegingen in de negentiende en twintigste eeuw. Zo krijgen we inzicht in het ontstaan van de Christelijk Gereformeerde kerken, vanuit de beweging rond De Cock en anderen in 1834, de Doleantie onder leiding van Kuiper in 1886 die leidde tot het ontstaan van de Synodaal Gereformeerde kerken, de Vrijmaking onder leiding van Schilder in 1944, en het ontstaan van de Nederlands Gereformeerde Kerken in 1966.

Soos

Hakkenes schetst ook de teloorgang van die gereformeerde kerken. Eerst, bijna als een metafoor, in een hilarische beschrijving van de jeugdsoos in Gieten in de jaren zeventig, een uit de hand gelopen poging om de jongeren betrokken te houden bij het kerkelijk gebeuren. De soos, genaamd *The house of the rising sun* werd een centrum voor de drugscultuur in het noorden van Nederland en kreeg zo'n faam dat zelfs uit Amsterdam

God van de gewone mensen. Hoe het geloof uit een familie verdween. Emiel Hakkenes
320 blz., €18,90 | Thomas Rap, Amsterdam 2013.

jongeren een weekend langskwamen. De tijdgeest, waarin alles kon en bespreekbaar was, hield sluiting jaren tegen.

Vervolgens geeft Hakkenes een sociologische verklaring: 'De teloorgang van de gereformeerde kerken in Nederland begon toen gelovigen zich steeds meer gingen bekommeren om maatschappelijke vraagstukken en tegelijkertijd het gezag van de Bijbel devalueerden. Ze probeerden zich aan te passen en te emanciperen, om zo de rest van de samenleving bij te houden. Dat streven beet zichzelf in de staart.' En hij verklaart ontwikkelingen vanuit de liberaler wordende cultuur en de toenemende individualisering. Hij baseert zich daarbij op het gedachtegoed van de Canadese filosoof Charles Taylor. Hij geeft aan dat het een generatie duurde voordat de brede cultureel-maatschappelijke omwenteling vanuit het centrum (lees: Amsterdam) de periferie (lees: Gieten) bereikte. Hakkenes geeft in zijn boek een uitgebreide en zeer leesbare beschrijving van allerlei ontwikkelingen in de samenleving, vanuit personen, zijn familie. Dat maakt zijn werk persoonlijker, nog directer wellicht, dan een vergelijkbaar boek als *Hoe God verdween uit Jorwerd* van Geert Mak. Waar Mak een sociaaleconomische, historische omwenteling wil beschrijven, werkt Hakkenes vooral vanuit zijn persoonlijke omwenteling en zijn eigen familie, verbindt daaraan kerkgeschiedenis en komt vervolgens ook en met nadruk bij de sociaaleconomische geschiedenis van zijn familie en geboortestreek. Zijn beschrijving van

de opkomst en ondergang van slachterij Udemā, die de welvaart van de streek en de familie direct raakte, kan rechtstreeks verbonden worden met schaalvergroting en mechanisatie in de agrarische sector (opkomst) en centralisatie en mondialisering (ondergang).

Een detective

Hakkenes werkt vanuit een gedreven, eigen vraagstelling. Dat maakt dat het boek bijna leest als een detective. De lezer raakt al snel geboeid door zijn speurtocht naar voorouders, die hem door Noord- en Zuid-Nederland en zelfs tot in Duitsland brengt. Leerlingen en studenten kunnen dit boek daarom gebruiken als een voorbeeld van zeer genuanceerd familieonderzoek, waarbij verrassende ontdekkingen zorgvuldig beschreven worden, ook als ze niet passen in het plaatje van de onderzoeker, zoals het verhaal over de rooms-katholieke en wellicht frauderende voorouders.

Hakkenes werkt vanuit zijn persoonlijke familieverhaal diverse perspectieven uit in een zorgvuldige, boeiende gelaagdheid: het uitgebreid beschreven religieuze perspectief, feitelijk de kern van de inhoud van het boek (cultureel); de geschiedenis van de familie, inclusief

banen, werkloosheid, armoede en welstand (sociaaleconomisch); de gezags- en machtsverhoudingen in – en tussen – overheid en kerk (politiek) en de veranderende ecologische structuren in Oost-Drenthe. Hakkenes verbindt deze perspectieven, vanuit zijn persoonlijke verhalen, op een zeer natuurlijke wijze en laat zien hoe de verschillende invalshoeken met elkaar samenhangen.

Kennis verrijken

God van de gewone mensen is een laagdrempelig en meeslepend boek. Het biedt studenten, leerkrachten en docenten de kans om op een mooie manier hun kennis en inzicht te verrijken op het gebied van een belangrijke ontwikkeling in de Nederlandse geschiedenis: de secularisatie. Deze ontwikkeling maakt, evenals de verzuiling, geen deel uit van de geschiedenis canon. Toch zijn beide van belang voor het begrijpen van de tijdgeest in de laatste twee eeuwen.

Vanwege de laagdrempeligheid is het boek ook voor lezers die geen wortels in de gereformeerde traditie hebben meer dan lezenswaardig. Voor vwo- of havo-leerlingen is dit boek geschikt als achtergrondinformatie; het geeft een uitstekend tijdsbeeld. ■

Hogeschool van Amsterdam

GA JIJ VOOR JE MASTER OF EDUCATION? OPLEIDING TOT EERSTEGRAADSLERAAR GESCHIEDENIS

Heb je de ambitie om je vakinhoudelijk en didactisch verder te ontwikkelen om geschiedenis te geven in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs? Kies dan voor de masteropleiding Leraar Geschiedenis van de Hogeschool van Amsterdam. Het onderwijs wordt verzorgd door hooggekwalificeerde docenten die ervoor zorgen dat je vakkennis op academisch niveau komt. Ook vergroot je je kennis op het gebied van vakdidactiek en je leert hierin onderzoek te doen. Tijdens je opleiding ontwikkel je je binnen je eigen school in de verschillende rollen die je als eerstegraadsleraar vervult. Hierbij word je persoonlijk begeleid.

Heb je interesse? Kom dan naar de open avond op 15 april a.s. Of meld je direct aan voor een intakegesprek via mastereducation@hva.nl.

► Vraag nu de Lerarenbeurs aan

CREATING TOMORROW

HVA.NL/MASTEREDUCATION

Elke dag

Het betere slagveldtoerisme en verzamelwoede liggen soms dicht bij elkaar. Verzamelaar Wim Sliepen stuitte tijdens zijn bezoek aan markten en *bric-à-bracs* op bijzondere Franse propagandakaarten uit de Eerste Wereldoorlog.

John Arnold is uitgever van het boek *Toevalstreffers*.

In duizenden studio's en doka's vochten (amateur)fotografen hun propagandaoorlog. Ze produceerden tientallen miljoenen kaarten. Daarmee probeerden ze het de overheid, hun klanten en zichzelf naar de zin te maken. Maar op de uiteindelijke gebruikers van het gewaardeerde materiaal had niemand grip. De militaire censuur ook niet. Dat geeft – vooral achteraf gezien – een beeld van vervreemding tussen officiële, formele en stoere tekst aan de voorkant en huis-, tuin- en keukenontboezemingen aan de achterkant. En discrepantie tussen de knullig verbeelde 'studio-werkelijkheid' en de rauwe realiteit van gekrabbel in aniline-inkt.

De kaarten die Wim Sliepen vond waren in veel gevallen werkelijk van front naar huis of vice versa gegaan en vaak beschreven met soms amper leesbaar *argot*. Uitgever John en historicus Ed togen naar verzamelaar Wim Sliepen om te zien 'of 't iets was en of er iets mee te doen viel'. We troffen werkelijk prachtig bronmateriaal! Meerdere keren zaten we koortsig en lekkerbekkend in de albums te bladeren. Historische sensatie werd voelbaar bij het zien van menige *petite histoire* in primair materiaal. Zou er een boek van te maken zijn? Op basis van thema's selecteerden we de beeldmontages.

In de te verwachten literatuurlawine rond WO I wilden wij dit prachtmateriaal aan Franse propagandakaarten niet laten verdwijnen. Geen gewoon boek, het beeldmateriaal centraal en geen wetenschappelijke acribie. We zochten het experiment in de benadering van *fact free history* en toch ook weer niet. Met een knipoog naar de *Volkskrant*-rubriek van beelddetective Hans Aarsman ontstonden er een soort historische 'aarsmannetjes'.

In deze *Kleio* een voorproefje van Franse propagandakaarten van de ondersoort *cartes photographiques*. Via de Kleio-website is nog een voorbeeld te downloaden. Een grotere selectie van ruim dertig ansichtkaarten mét begeleidende teksten verschijnt deze zomer in boekvorm onder de titel *Toevalstreffers*. Auteurs: Ed Arnold en Wim Sliepen (Uitgeverij John Arnold, Warnsveld). Wilt u alvast een exemplaar reserveren (€ 20,-, inclusief verzenden)? Mail dan uw gegevens naar ed.arnold@hetnet.nl. De uitgebreide selectie kaarten zal na verschijnen van het boek ook digitaal beschikbaar komen, bijvoorbeeld voor gebruik in de klas.

Wat een snoepjes, deze twee. Ze poseren als broer en zus, maar hoe dat in het echt zit? Ze dragen natuurlijk de cliché 'anijsmuisjeskleuren' roze en blauw. Zij met een haarlint of strik in dezelfde tint en hij in een marineblauw matrozenpakje compleet met strepen. Niet zonder nationale symboliek uiteraard, want Bretonse strepen maakten vanaf 1858 officieel onderdeel uit van het Franse marine-uniform: 21 navy en witte strepen, die elk symbool staan voor een overwinning van Napoleon. In zijn kinderuniform neemt hij als *matelot* straks het stokje van z'n vader over. Gebruikten ze in de periode van de Eerste Wereldoorlog al glycerine – of een doorgesneden uitje – om de ogen voor de camera zo vochtig te krijgen als op deze kaart? Of is het gezichtsbedrog of 't floers voor *the eye of the beholder* dat door deze tranentrekker gemakkelijk wordt opgewekt? Broer en zus lijken op hun knietjes te zitten, zoals alleen kleine kinderen dat kunnen en graag doen, leunend op de rugleuning. 'Hé, wel schoenen van de bank!' Zij volgt de aanwijzingen van de fotograaf goed op en weet hoe de handjes onder de kin te vouwen voor een echt nadenkende pose. Hij heeft er zichtbaar moeite mee. Tja, jongens en stilzitten...

De gedachten van het hier verbeelde thuisfront van stil en verdrietig denken gaan natuurlijk uit naar papa. Die is er niet en wordt enorm

Vaderdag

gemist. Waar is vader? Komt-ie gauw weer thuis? Is papa naar de tekst van een kinderliedje 'Naar Parijs, naar Parijs, op een paardje dat is grijs'? Dat is in elk geval beter dan 'Naar Verduin, naar Verduin, op een paardje dat is bruin'. Van Verdun zouden tenslotte heel veel mannen niet terugkomen. Hoe vertel je kleintjes zonder ze nachtmerries te bezorgen waar hun pappie is? Ergens aan een ver-

front verdedigt hij Frankrijk voor zijn bloedjes van kinderen. Vast wel. En wat als dat front een overal inzetbare spoorwegreparatieploeg is of een munitiefabriek waar min of meer gedwongen arbeid verricht moet worden? Om de kijker te helpen bij de sentimentele verbeelding is bovenaan op de kaart vaag (als in een droom of mistige herinnering) een standaard besnorde Franse geünifor-

meerde gemonteerd. Zijn rol is die van elke afwezige vader. Hij houdt trouw de wacht, het geweer voor eventualiteiten in de aanslag. De modelsoldaat en -vader lijkt door dun camouflagedoek afgeschermd.

De kaart is gedateerd 24 november 1915 en niet aan, maar door een vader met de naam Edmond aan zijn drie kinderen gestuurd. Waarvandaan is onduidelijk. Geneviève wordt door hem bedankt voor haar kaart ter gelegenheid van zijn naamdag en geprezen voor haar prestaties op school. Of zij ook Marthe daarvoor wil prijzen. En of zij haar broer, hier niet bij naam genoemd, een beetje wil pushen om ook z'n best te doen op school. Het zal 's niet: het cliché van de ijverige dochters en de zoon die er de kantjes van afloopt bij afwezigheid van vader. Edmond schrijft hun *maman* een andere keer en vraagt de kinderen goed naar haar te luisteren. Geef haar maar een stevige pakkerd! Die stijl. En dan een heel formeel slot: *Ton papa qui aime bien ses petits enfants*. De lieverd! ■

Ed Arnold is historicus. **Wim Sliepen** is WO I-kenner en verzamelaar van onder meer *cartes photographiques*. Dit is een voorpublicatie uit het boek *Toevalstreffers*.

'Durf samen met je klas te ontdekken wat werkt'

Matty Smit is geschiedenisdocent aan het Isendoorn College in Warnsveld. Ze deelt haar ervaringen over werken met iPads in de klas. Dat verliep niet altijd vlekkeloos.

Hoe lang werk je al in het onderwijs?

25 jaar.

Toen had je zeker alleen nog een krijtje en een werkschrift?

In het begin was het inderdaad een krijtje, veel verhalen en af en toe een stukje video. Maar al vrij snel ben ik

**Benthe Wismans
(klas 2 mavo/havo):**

'Ik vind het les krijgen met de iPad heel erg leuk, want het is eens wat anders dan wat de meeste kinderen hebben op andere scholen. Je hebt vaak ook een lichtere tas, omdat je veel minder boeken hebt. Maar af en toe even geen les met de iPad en gewoon leren in je boeken is ook wel fijn.'

gebruik gaan maken van de computer om leerlingen bijvoorbeeld te laten oefenen met meerkeuzevragen voor het mavo-examen. Tien jaar geleden werden er op mijn huidige school in alle lokalen beamers en whiteboards geïnstalleerd en was het gebeurd met het krijtje. De dvd's werden voortaan via het computernetwerk van de school afgespeeld. Inmiddels heb ik bijna twee jaar ervaring met het gebruik van de iPad tijdens de les. Alle eerste- en tweedeklasleerlingen van onze school hebben een iPad die ze tijdens de les en thuis gebruiken.

Wat is de meerwaarde van nieuwe media voor het vak geschiedenis?

Inmiddels heb ik voor klas 1 en 2 mavo/havo zelf opdrachten gemaakt die ik de leerlingen via de iPad aanbied. De leerlingen krijgen tijdens de les uitleg van mij over het onderwerp, het echte geschiedenisverhaal blijft intact. Ze kunnen in het papieren tekstboek de lesstof bestuderen en in het opdrachtenboekje op de iPad vinden ze opdrachten, powerpoints, filmpjes, hoorspelen en andere informatie die betrekking heeft op het onderwerp. Leerlingen kunnen op ieder moment op internet informatie over een onderwerp opzoeken. Weken van tevoren een computerruimte reserveren hoeft niet meer.

De iPad gebruik ik ook om voorkennis te activeren, snel te testen of iedereen de lesstof heeft begrepen en sinds kort ook om een kleine toets af te nemen. De creatieve opdrachten die ik aanbied, bijvoorbeeld een tableau vivant over het Tijdvak van pruiken en revoluties maken of een presentatie over schilderkunst in de Gouden Eeuw, kunnen ook eenvoudig met behulp van de iPad worden gemaakt. Dit alles kost veel voorbereidingstijd, maar levert ook zeker wat op. Ik merk dat leerlingen het fijn vinden dat ze allerlei verschillende manieren krijgen aangereikt om zich de leerstof eigen te maken.

.....
Wilt u ook uw ervaringen met ict en nieuwe media delen met uw collega's? Stuur dan een mailtje naar redactie@vgnkleio.nl.

**Niels Oosterhoff
(klas 2 mavo/havo):**
'Een iPad geeft iets extra's en er is meer interactiviteit tussen het boek en de leerling, waardoor leren leuker wordt.'

Hoe ziet het schoolboek van de toekomst eruit, denk je?

Ik vermoed dat in de toekomst alle lesmaterialen digitaal aangeboden gaan worden en dat we hierdoor steeds beter kunnen differentiëren binnen de klas.

Veel collega's denken misschien: Help, een iPad! Hoe kunnen zij nieuwe media op een makkelijke manier inzetten?

Probeer aan te sluiten bij de materialen die je al gebruikt. Laat je niet gek maken door alle apps die worden aangeboden. Durf samen met je klas te ontdekken wat werkt.

Hoe reageren leerlingen?

Over het algemeen enthousiast. Ik merk dat zij nog wel een stapje verder willen gaan dan ik op dit moment. Zij willen het papieren schrift wel vervangen door notities op de iPad. Ook zouden ze wel eens een geschiedenisgame op de iPad willen spelen.

Hoe zie jij de toekomst van het onderwijs?

Naast alle digitale middelen die we kunnen inzetten tijdens de geschiedenisles blijft naar mijn mening de docent de onmisbare factor. ■

Onmisbare apps

- **iTunesU** waarmee je al je zelfgemaakte materialen via de iPad kunt aanbieden.
- **Showbie** voor het inleveren van opdrachten, je kunt zelfs inspreken wat de leerling goed of fout heeft gedaan.
- **Deck** voor het maken van eenvoudige presentaties.
- **Pic Collage** voor het maken collages.
- **Lino** voor het activeren van voorkennis.
- **Socrative** voor het snel testen van de leerstof.
- **Quayn** voor het afnemen van toetsen.
- **iMovie** voor het maken van filmpjes.

Chanel El Fouly
(klas 2 mavo/havo):

'In iTunesU heeft onze geschiedenisdocent zelf een boek gemaakt met opdrachten, dat werkt heel fijn. Maar ik vind een boek ook fijn, want dan kun je makkelijker even terugbladeren.'

De links uit dit artikel zijn te vinden op de website van Kleio: www.vgnkleio.nl/kleio.

Portret van een plantage

Getrouwe weergave van overzees bezit

De Surinaamse kunstenaar Gerrit Schouten (1779-1839) maakte in het begin van de negentiende eeuw een kijkkast met een voorstelling van een plantage die helemaal van papier is gemaakt. Het stelt de koffie- en katoenplantage Zeezicht voor, gelegen aan de Motkreek dicht bij zee.

Tot het einde van het schooljaar bespreken experts van het Rijksmuseum Amsterdam verschillende objecten uit de collectie, verspreid over de tijdvakken, en plaatsen deze in hun historische context.

Eveline Sint Nicolaas is conservator militaria en varia 18^e eeuw.

Schouten maakte dit soort driedimensionale portretten van plantages in opdracht van plantage-eigenaren. Soms was die eigenaar een Europees handelshuis waarvan de bestuurders graag wilden weten hoe hun overzees bezit eruitzag. Maar ook planters in Suriname bestelden bij Schouten diorama's. In beide gevallen verlangde de opdrachtgever een waarheidsgetrouwe weergave van zijn bezit. Zeezicht was in 1785 aangelegd door Johannes Baak en stond in 1793 in de Surinaamse Almanak vermeld als een koffie- en katoenplantage in eigendom van het handelshuis Meurs & Baak. In 1821 ging het eigendom van de plantage over op D. Holswilder, van wie de Engelsman R. Cook het drie jaar later kocht. Voor een van deze twee mannen maakte Schouten dit gedetailleerde en daarom zeer informatieve diorama.

Zelfde indeling

Plantages in Suriname hadden meestal in grote lijnen eenzelfde indeling. Een pad met aan weerszijde bomen en struiken voerde de bezoeker vanaf het water rechtstreeks naar het plantershuis. Rondom het grote huis lagen de bedrijfsgebouwen als de timmerloods en de koffieloods. Verder weg van het plantershuis stonden de slavenvertrekken met daarachter de velden waar de gewassen werden verbouwd. Een reisverslag uit 1824 beschrijft de aankomst op Zeezicht: 'Zoo voeren wij dan nagenoeg 2½ uur voort, toen eindelijk het schoone woonhuis der plantaadje Zeezicht zich aan ons vertoonde, op een afstand van slechts 10 à 15 minuten van de zee verwijderd. [...] Verbeeldt u dan een ruim tweeverdiepings lusthuis, in den Italiaanschen smaak gebouwd, met eene vooruitstekende galerij van voren, waarboven een balkon geplaatst is, welke het verrukkelijkst uitzicht aan de linkerzijde op de kreek levert, terwijl men aan de regterhand van daar meer dan een half uur ver in zee ziet...'

Op het diorama zien we in de deuropening van de galerij de eigenaar staan. Hij kijkt toe hoe slaven het terras voor het huis schoonve-

gen. Dit terras werd ook wel gebruikt voor het drogen van koffiebonen in de zon. Aan de achterzijde van het plantershuis wordt de katoen gedroogd in de zon. De katoenoogst vond twee keer per jaar plaats en moest snel gebeuren om te voorkomen dat het gewas door ongedierte werd aangetast. Een katoenplantage beschikte daarom altijd over een relatief groot aantal slaven. Na het drogen werden de zaden uit de katoen verwijderd. Dit moest zorgvuldig gebeuren, omdat de pitten een olie bevatten die de katoen kon bederven.

Rechts op de voorgrond zien we een loods waar slaven bezig zijn met het bewerken van hout. Veel plantages hadden een eigen houtwerkplaats of kuiperij, ook wanneer dit niet het belangrijkste product was. Zowel hout als mankracht was immers ruim voorradig, zodat men op de plantage het verpakken en het vervoer van de producten zelf kon verzorgen. Zelfredzaamheid was belangrijk in de binnenlanden. Voor een bezoek aan de hoofdstad Paramaribo was men minstens een dag onderweg, vaak langer. Dit betekende dat de planter en zijn familie ook voor hun dagelijkse maal afhankelijk waren van wat de plantage opleverde. Niet voor niets is er voor het grote huis een uitgebreide moestuin te zien, waar onder andere bonen en kool werden verbouwd. Voor luxegoederen, kleding en drank bleef men uiteraard afhankelijk van aanvoer uit de stad. Uiterst rechts, bij de timmerwerkplaats, arriveert zojuist een pondo, een klein vrachtscheepje met een dak van pinabladeren. De slaven brengen de kisten en vaten aan wal. Op de kisten staan de letters PL (ineen) en Z, een verwijzing naar de naam van de plantage Zeezicht.

Voor het huis ligt een tentboot waarmee de eigenaar en zijn gezin zich naar de stad of naar andere plantages lieten brengen. Zij zaten in het overdekte gedeelte van de boot uit de zon

en regen, terwijl slaven, gekleed in livrei met sjerp en hoge hoed, hen roeiden.

Geheel links zien we een sluis waarmee het waterpeil werd geregeld. Elke plantage was een zelfstandige polder met rondom dijken en een eigen afwateringsstelsel. Door de afwisselende regentijden en droge tijden fluctueerde het waterniveau sterk. Het waterreservoir rechts van de sluis diende daarom als buffer. Omdat plantage Zeezicht dicht bij de oceaan lag had men bovendien te maken met de getijdewerking. Als het zoute zeewater de akkers zou overstromen, was de oogst verloren. Vanaf de jaren twintig ging het steeds slechter met de plantage. De katoenprijzen schommelden flink in deze tijd en tussen 1824 en 1844 werd Zeezicht driemaal overvallen door een katoenwormplaag, een keer geteisterd door een orkaan en kwam het door hevige regens ook nog een keer onder water te staan. Schouten lijkt nog net de glorie tijd te hebben vastgelegd.

Een afbeelding van het diorama is in groot formaat te vinden op de website van het Rijksmuseum. Ga naar www.rijksmuseum.nl en klik op zoeken. Voer het collectienummer NG-1983-1 in. Er zijn nog meer diorama's van Gerrit Schouten in bezit van het Rijksmuseum, zoek daarvoor op 'diorama's'. Bij dit artikel is een bijpassende les gemaakt. Deze is te vinden op de website van Kleio: www.vgnkleio.nl/kleio.

Volgende keer een bijdrage van Harm Stevens, conservator geschiedenis van de twintigste eeuw. ■

Onder:
Diorama met een voorstelling van de Surinaamse plantage Zeezicht, Gerrit Schouten, ongedateerd. Collectie Rijksmuseum.
Linker pagina:
Detail van het diorama, waarop de houtwerkplaats goed te zien is. Collectie Rijksmuseum.
Hiernaast:
Detail van het diorama, het huis van de plantage-eigenaar. Collectie Rijksmuseum.

Geschiedenisleraren zijn dodenopwekkers

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

In elk nummer van *Kleio* staat een interview met een bekende Nederlander. De meest interessante vraag van de vaste interviewer, Ben Vriesema, vind ik die naar het dierbaarste bezit met historische waarde van de geïnterviewde. Zelden word ik jaloers op de genoemde bezittingen. Voor mij zijn ze meestal van weinig of geen waarde. Wel raakt het me als de bezitter er met passie en liefde over vertelt. Voor hem of haar hebben deze kleinoden grote betekenis. En daarom zijn ze voor deze persoon van onschatbare waarde.

Hieraan moest ik denken toen ik in februari aanwezig was bij de opening van de tentoonstelling *De Tweede Wereldoorlog in 100 voorwerpen*. Een van onze collega-historici, koning Willem-Alexander, opende het festijn in de Rotterdamse Kunsthal. De tentoonstelling neemt de bezoeker mee naar de tijd van de Tweede Wereldoorlog. Aan de hand van honderd voorwerpen, afkomstig uit vijftientwintig Nederlandse oorlogs- en verzetsmusea, wordt de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Nederland en de toenmalige overzeese gebiedsdelen verteld.

'Als de voorwerpen buiten de deur gezet worden, neemt alleen de vuilnisophaaldienst ze mee'

Het bijzondere is dat ook particulieren voorwerpen hebben afgestaan. Hiervan zijn er vijf geselecteerd voor de tentoonstelling. Ik denk niet dat deze voorwerpen meegenomen worden als de Kunsthal zijn deuren vergeet af te sluiten. En als ze buiten bij de deur neergezet worden, neemt alleen de vuilnisophaaldienst ze mee, vermoed ik. Want zeg nou zelf, wie is er geïnteresseerd in een vulpen, een blik met oude knikkers, een briefkaart, een koekblik en andere weinigzeggende gebruiksvoorwerpen. Totdat we horen of lezen dat het koekblik van Abel Herzberg en zijn vrouw Thea was. Het is meegegaan naar drie concentratiekampen. Het weinige eten dat voorhanden was, werd erin bewaard. Het is ook met Herzberg terug-

gekeerd naar Nederland. En met de knikkers heeft Anne Frank gespeeld. De briefkaart is van Etty Hillesum. Haar laatste levensteken, geschreven in een overvolle wagon op weg naar Auschwitz. Achter elk voorwerp schuilen tal van gebeurtenissen. Door te vertellen wie de eigenaars waren, krijgen deze voorwerpen niet alleen een historische, maar ook een ontroerende betekenis.

Het vermommingsbrilletje van de roodharige verzetsstrijdster Hannie Schaft en een gebreid kindertruitje van hondenhaar om de barre Hongerwinter door te komen, roepen emotie op. De oorlogsjaren '40-'45 krijgen een gezicht. Mijn geschiedenis- en onderwijshart gaat kloppen. Zonder kennis en betekenisverlening blijven de bronnen immers stom. Geschiedenisleraren zijn dodenopwekkers. Met hun hulp gaan personen en bronnen leven. Onze leerlingen verbinden zichzelf met de geschiedenis die betekenis krijgt. Sommige collega's doen dit heel concreet in hun eigen klaslokaal. Daar staat of ligt hun voorwerp waarmee ze een persoonlijke en historische relatie hebben. Daarover vertellen ze. Soms mogen de leerlingen deze voorwerpen aanraken en onderzoeken. Geschiedenis en mensen gaan leven. Het gewone wordt bijzonder.

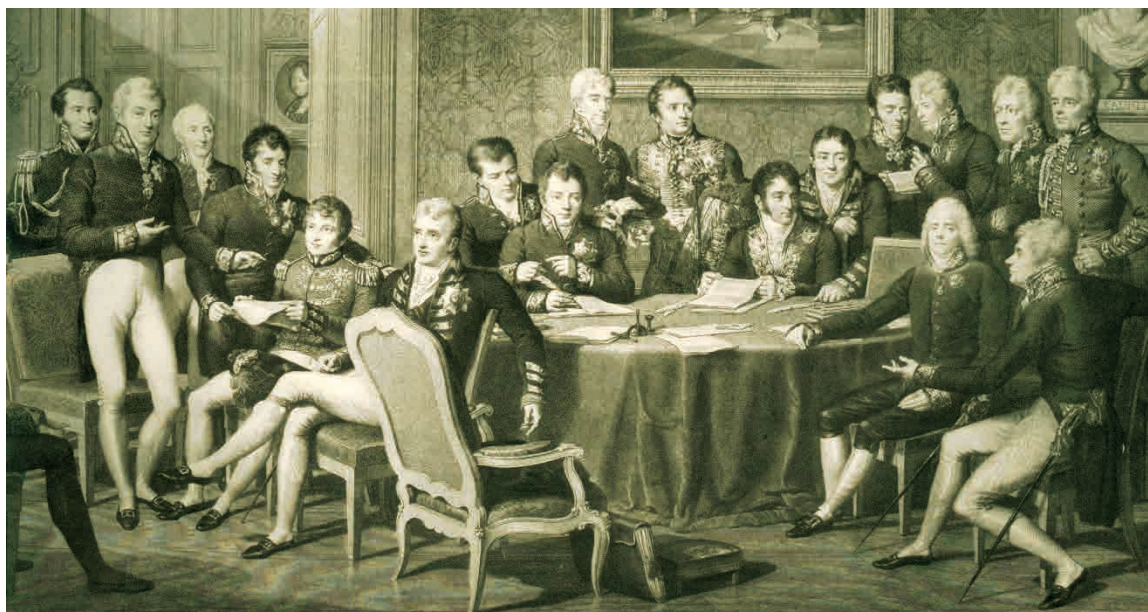
Wat hebben we toch een prachtvak. ■

Wie is de Talleyrand van de klas?

Het Congres van Wenen naspelen

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog wordt dit jaar uitgebreid herdacht. Nergens is echter iets te vinden over een herdenking of viering van het Congres van Wenen, dat 100 jaar daarvoor, in 1814, plaatsvond. In dit artikel vindt u geen uitgebreide historische verhandeling over het Congres van Wenen, daar is genoeg over geschreven. Wel een kleine poging tot een herwaardering, met een simulatiewerkvorm voor heropvoering in de klas.

Koen Henskens is lerarenopleider/vakdidacticus aan het Instituut voor Leraar en School van de Hogeschool Arnhem en Nijmegen.

Schilderij met aanwezigen bij het Congres van Wenen. Staand op de voorgrond aan de linkerkant Klemens von Metternich en de tweede zittende van rechts Maurice de Talleyrand.

Na het verslaan van Napoleon bij de Slag bij Leipzig was het einde van het Franse Keizerrijk in zicht. Het Franse rijk had in twintig jaar tijd half Europa opgeslokt en in veel andere landen bevriende regeringen en staatshoofden aangesteld. Bij het uiteenvallen van dit rijk was de halve kaart van Europa leeg. Het Congres van Wenen was bedoeld om de kaart van Europa te herorganiseren na het ineensinken van het Franse Keizerrijk van Napoleon. De schaal waarop dit gebeurde was nieuw. Ruim drieduizend diplomaten streken neer in Wenen om bijna een jaar met elkaar te onderhandelen over een vrede. Onder de aanwezigen in Wenen waren niet alleen de te verwachten overwinnaars, maar ook de adellijke families die van hun troon gestoten waren tijdens de Napoleontische oorlogen en hun oude bezittingen terug wilden, families die juist door Napoleon beloofd waren en bang waren deze beloning weer te verliezen, afgevaardigden

van verschillende vrije steden als Lübeck en Frankfurt, verschillende afgevaardigden van religieuze ordes die tijdens de revolutionaire bewinden van hun bezittingen waren gestript en zelfs de uitgever van de *Allgemeine Zeitung*, die 81 Duitse uitgevers vertegenwoordigde en persvrijheid wilde bewerkstelligen.¹

Negatief imago

Hoewel de meningen over de intenties van de verschillende aanwezige diplomaten en staatsmannen verdeeld zijn, kan niet ontkend worden dat het Congres een succes was. Het heeft na het Congres bijna honderd jaar geduurd voordat er weer een grote Europese oorlog, de Eerste Wereldoorlog, uitbrak.

Toch heeft het Congres jarenlang een negatief imago gehad. Het beeld van een aantal conservatieve overwinnaars die alle veranderingen van de Franse Revolutie wilden terugdraaien en alle progressieve ideeën wilden uitroeien of onderdrukken overheerst nog steeds ►

► Adam Zamoyski (2007). *Rites of Peace; the Fall of Napoleon and the Congress of Vienna*. HarperCollins Publishers, hoofdstuk 15: *Setting the stage*.

Kaart van Europa na het Weens congres.

► Hugh Ragsdale, V. N. Ponomarev, (1993). *Imperial Russian foreign policy*, Cambridge University Press; 1st ed. ISBN 0-521-44229-X, p. 413.

► Henry Kissinger (1957). *A World Restored; Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812–22*. Boston: Houghton Mifflin en Kissinger, Henry A. 'The Congress of Vienna: A Reappraisal', *World Politics* (1956) 8, nr. 2 pp. 264–280.

► *The Congress of Vienna and Its Legacy: War and Great Power Diplomacy After Napoleon* IB Taurus / Sked, Alan (2007). *Metternich and Austria: An Evaluation* Palgrave MacMillan / King, David (2008). *Vienna, 1814: How the Conquerors of Napoleon Made Love, War, and Peace at the Congress of Vienna* Harmony en het boek van Adam Zamoyski.

► Het boek is inmiddels ook vertaald in het Nederlands onder de titel *De Ondergang van Napoleon en het Congres van Wenen* (2011), uitgeverij Balans.

in de schoolboeken. Sinds het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zijn sommigen toch anders naar de vredesonderhandelingen en de aanwezigen gaan kijken. Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog werd het Congres zelfs als voorbeeld gezien. Zo had de Engelse delegatie bij de vredesonderhandelingen in Versailles in 1918 de toen nog jonge historicus Charles Webster meegenomen, die in opdracht van de regering eerder dat jaar een monografie had geschreven over het Congres van Wenen.² De *Balance of Power*, waarvoor het Congres in 1814 de basis legde, was nog steeds uitgangspunt voor veel onderhandelaars in 1918. Ook Woodrow Wilson zag in het Congres van Wenen een soort voorloper van de Volkenbond. Eén van de beroemde staatsmannen uit de Koude Oorlog, Henry Kissinger, was zelfs gepromoveerd op de gastheer van het Congres, Klemens von Metternich, en zijn politiek.³ Dat het Congres nog steeds actueel is, blijkt uit de vele werken die erover zijn geschreven. Zo zijn er de afgelopen vijf jaar alleen al vier nieuwe monografieën verschenen.⁴ Voor een nascholingsconferentie over *Ten Oorlog* heb ik het boek *Rites of Peace* van Adam Zamoyski gelezen en raakte geïnspireerd door de details en concreetheid waarmee Zamoyski

het Congres beschreef.⁵ Alle hoofdrolspelers en decors worden gedetailleerd beschreven, zodat je als lezer niet alleen een levendig beeld krijgt van de onderhandelingen, maar ook van de impact van het Congres op de stad Wenen, de laatste mode in die tijd, de status van de accommodatie van de diplomaten, hun eigenaardigheden en liefdesaffaires. Dit concrete, levendige beeld wilde ik graag aan de leerlingen overbrengen, maar tijd om hen het hele boek (van ruim vijfhonderd pagina's) te laten lezen was er niet. Om die reden heb ik de informatie uit het boek verwerkt tot een simulatie, zodat de leerlingen toch het Congres van Wenen concreet en levendig konden meemaken.

Een jaar in een lesuur

Bij deze simulatie spelen de leerlingen het Congres na. Niet in een jaar maar in het bestek van één lesuur, met een mogelijke uitloop naar een volgende les. In de simulatie spelen leerlingen alleen of in tweetallen een historische delegatie. Ze leven zich in in historische personen die daadwerkelijk aanwezig waren bij het Congres, zoals Metternich, Talleyrand, tsaar Alexander I, maar ook de minder bekende Robert Castlereagh en Willem von Humboldt. Hoewel inleving een centrale rol

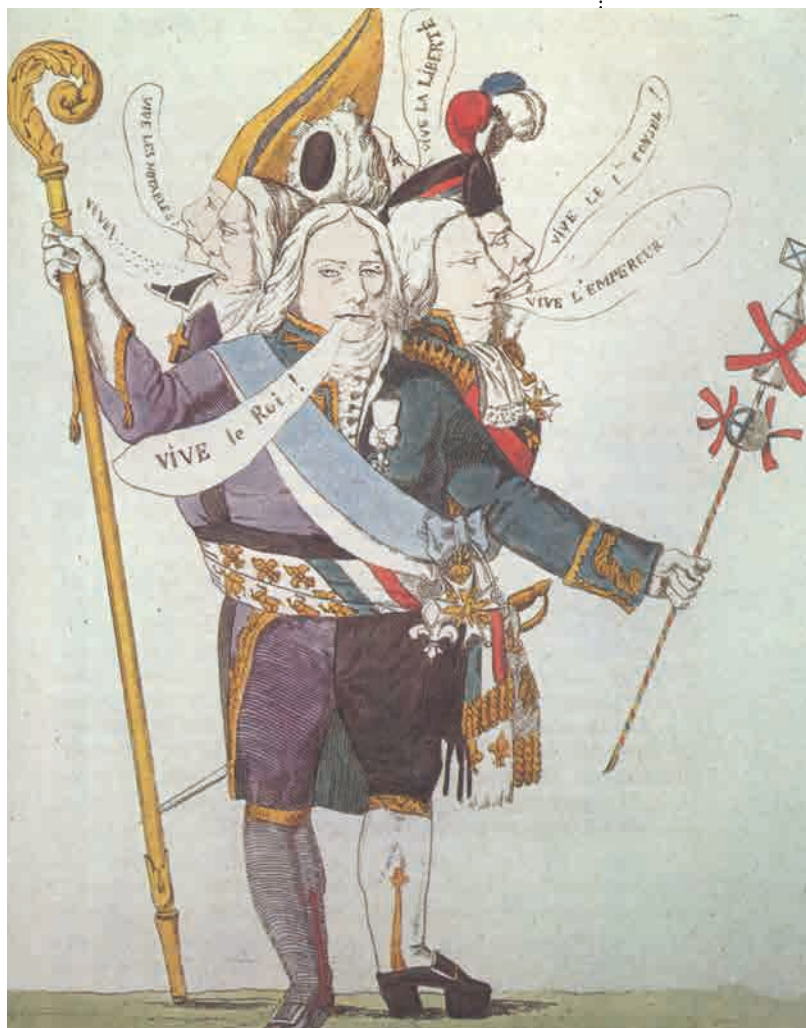
speelt in de simulatie, is deze inleving slechts een middel en niet het doel van de simulatie. Het doel is om een groot abstract concept als het Congres van Wenen concreet te maken en de leerlingen te laten ervaren hoe het is om bij zo'n vredesonderhandeling aanwezig te zijn. Wat de moeilijkheden zijn en hoe het werkt, ongeacht wat de uitkomst is. Door de grote invloed van slechts enkele historische personen op het Congres van Wenen leren de leerlingen ook meteen de contingentie die de geschiedenis bepaalt. Dit komt juist naar voren door de alternatieve uitkomst van het congres in de klas te vergelijken met de daadwerkelijke uitkomst in 1815.

Om te voorkomen dat het congres één groot kippenhok wordt, zijn er duidelijke regels voor de simulatie. De belangrijkste is dat er niet gepraat mag worden tussen delegatieleden. Dit lijkt niet historisch correct, maar tijdens de hele duur van het Congres van Wenen is er niet één algemene bijeenkomst geweest, de onderhandelingen verliepen daar kleinschaliger en veelal via de post. De enige manier waarop de delegaties in de simulatie met elkaar communiceren is via geschreven verzoeken. De briefjes worden opgehaald door enkele leerlingen die aangewezen zijn als posterijen. Zij geven de brieven door aan de delegatie voor wie het bestemd is. Deze delegatie kan vervolgens een antwoord terugschrijven. Delegaties kunnen met meerdere andere delegaties tegelijk briefverkeer onderhouden.

Om verveling te voorkomen zorgt de docent tijdens het congres voor één of twee korte intermezzo's, waarbij alle delegatieleden wel openlijk met elkaar mogen praten. In het kader van de inleving wordt dit intermezzo een 'bal' genoemd. Omdat het Congres van Wenen zo lang duurde en er bijna elke avond door verschillende delegaties grote feesten en bals werden georganiseerd, ontstond al snel het gezegde dat het Congres van Wenen danste, maar niet vooruitkwam. Onder dit motto mogen de leerlingen even met elkaar overleggen en nieuwe plannen smeden. Een beetje docent zet dan op de achtergrond een Weense wals op en vertelt de klas dat het Congres mede verantwoordelijk was voor de populariteit van dit genre in de negentiende eeuw. Een ander klein intermezzo kan een jachtpartij zijn, georganiseerd door tsaar Alexander I. Deze Russische staatsman was dominant aanwezig op het Congres en

liet weinig aan zijn diplomaten over. Omdat de tsaar heel statusgevoelig was, zijn alleen zijn gelijken, de keizer van Oostenrijk en de koning van Pruisen, uitgenodigd. De drie leerlingen die deze mannen vertegenwoordigen mogen drie minuten op de gang overleggen, om daarna weer terug te keren naar de klas en het briefverkeer te hervatten. Tien minuten voor het einde van de les komt het Congres van Wenen tot een eind. De docent evalueert de simulatie van het congres door te vragen welke delegaties hun doelen hebben gehaald en welke niet. De rol van de verschillende delegaties wordt besproken en er wordt een vergelijking gemaakt tussen de historische uitkomst en het alternatief uit de klas. Dan kan een verklaring gezocht worden voor de verschillen en wordt er geconcludeerd wie de succesvolste diplomaat van de klas was. Ofwel: wie was de Talleyrand onder de leerlingen? ■

Karikatuur van Talleyrand, afgebeeld als 'draaikont'. Voor het eerst gepubliceerd in 1815 onder de titel *De zeskoppige man*, wat refereerde aan zijn belangrijke rol in zes verschillende regimes.

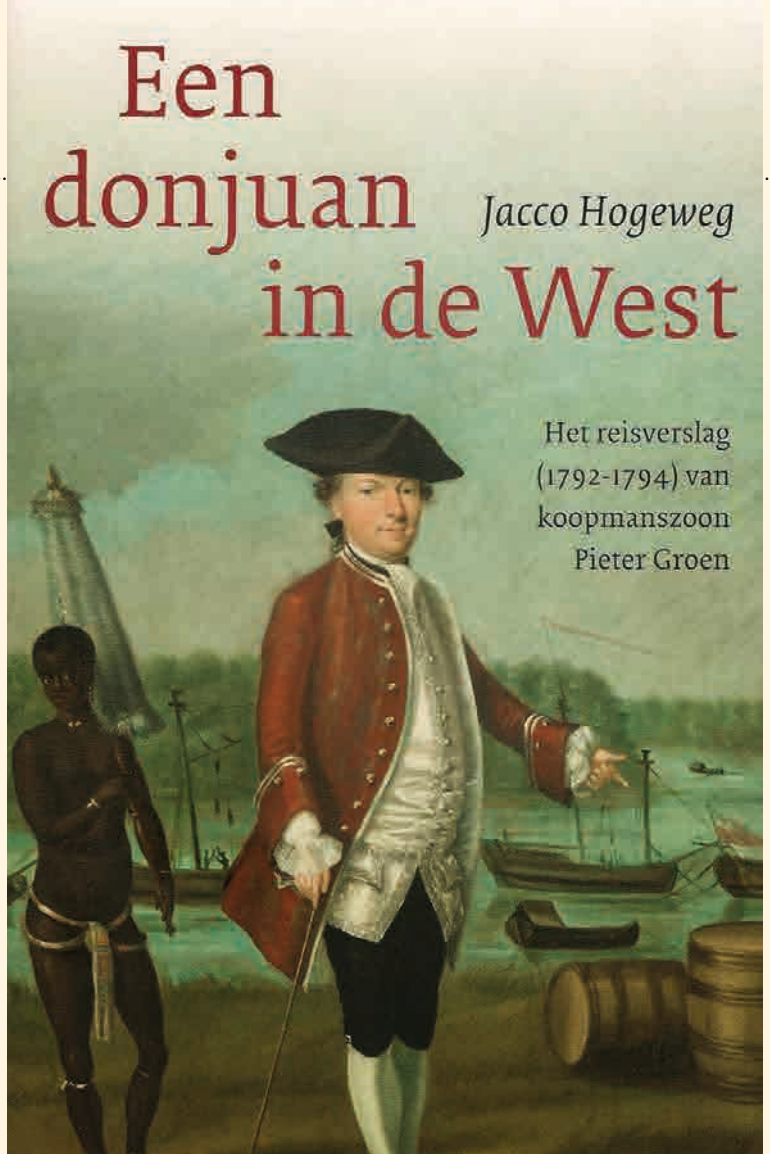

De complete werkvorm met instructie is te vinden op www.vgnkleio.nl/kleio. Voor vragen over de werkvorm kunt u mailen naar Koen.Henskens@han.nl.

Naar de barbiesjes

Je bent negentien jaar en koopmanszoon van een familie met belangen in West-Indië.

Wat doe je dan? Je gaat op reis. Je vader mag dan wel op sterven liggen, maar jouw schip vertrekt en afscheid is toch genomen. Net als iedereen smokkel je wat spullen (je moet immers toch een beetje kunnen leven), er gaat iemand mee die een beetje op jou moet passen en – tja, als je wat moois tegen het lijf loopt, waarom niet? Nou, bijvoorbeeld omdat spannende nachten met jonge slavinnen, soms wat moeilijk te veroveren mulattinnen (zijn op zoek naar een vaste relatie, het liefst met een blanke) en eenzame blanke plantersvrouwen wel eens gevolgen kunnen hebben. Het is niet voor niets dat Groen een paar keer opgelucht meldt dat een zwangerschap is misgelopen. Andere redenen om na te laten om 'naar de Barbiesjes' te gaan is de reis vol gevaren en het ongezonde levensklimaat in het binnenland van Zuid-Amerika. Nog voor Groen goed en wel op weg gaat, moet naar Ramsgate worden uitgeweken; het schip loopt flinke averij op en Groen strandt in Engeland (waar hij verliefd wordt). Later, als Groen Demerara, Berbice en Suriname bezoekt, beleeft hij nog enkele hachelijke momenten, onder meer wanneer zijn boot omslaat en hij eronder vast komt te zitten. Hij schrijft er opmerkelijk luchtig over. Dat doet hij eigenlijk over alles. Bijna terloops meldt Groen dat hij zich indiaanse talen machtig heeft gemaakt. Allerlei veroveringen – het zijn er tientallen – meldt hij alsof het vanzelfsprekend is (in een apart, zevende dagboekje). Hij inspecteert koffieplantages (is dat het doel van de reis; het wordt niet duidelijk), gaat behoorlijk diep het binnenland

Een donjuan in de West.

Het reisverslag (1792 – 1794) van koopmanszoon Pieter Groen

Jacco Hogeweg

Balans, Amsterdam 2013, 256 blz., € 19,95

van Berbice in, danst met indianen en verkeert in de hoogste koloniale kringen. In het Nationaal Archief ligt een door Groen opgestelde woordenlijst Berbisich-Nederlands.

Een donjuan in de West maakt deel uit van een reeks van zes verhalen die gekoppeld zijn aan de tentoonstelling *Het geheugenpaleis* van het Nationaal Archief. In deze serie onder meer ook boeken over vier eeuwen scheiding, het lot van een Haagse agent in bezettingstijd en vrouwen en de VOC. Jacco Hogeweg is verzocht zijn doctoraalscriptie taal- en letterkunde om te werken tot een boekje en is daar goed in geslaagd. Hij leidt het journaal van Groen in door achtergronden van zijn familie en van de plantagekolonies te schetsen en besluit met de

lotgevallen van Groen na afloop van zijn reis. Daarnaast is een uitgebreid verklarend notenapparaat, wat echter onhandig niet onderaan op de pagina, maar achter in het boek zit. Het is opmerkelijk hoe het met Pieter Groen afloopt. Teruggekomen in Holland trouwt hij met een nicht. Samen krijgen zij geen kinderen. Voor hem is er eigenlijk geen rol in het koopmanshuis en als twintiger wordt hij rentenier in Beverwijk. Daarna komt hij bijna niet meer in de archieven voor. Hij is actief bij de plaatselijke vrijmetselarij, is kwartiermeester bij de landmilitie en dat is het dan. In 1830 – hij is dan 56 – sterft hij berooid. Zijn beste jaren heeft hij dan allang gehad.

Ger Jan Onrust ■

Overleven verbeeld

Strips zijn meestal verzonden verhalen, regelmatig zonder enige basis in de werkelijkheid. Maar wanneer een verhaal door documenten of tekst wordt in- of uitgeleid, dan weet je dat de auteurs (strips worden vaak door meerdere personen gemaakt) in ieder geval getracht hebben om de waarheid zo min mogelijk geweld aan te doen. De Casterman-serie *Oorlogsvrouwen*, *De Banneling van Tobago* en *Elsie en Mairi* hebben allen een paar pagina's verantwoording, waarin feit en fictie worden onderscheiden. Dat *Amy Johnson* dichterbij de waarheid zit, is vanzelfsprekend. Het verhaal van de avontuurlijk ingestelde Britse vliegenier speelt zich af in de eerste helft van de twintigste eeuw; haar leven is dus goed gedocumenteerd. De Vlissingse planter Lucas Pol heeft ook geleefd, maar van zijn zeventiende-eeuwse leven weten we veel minder. Hier gaat het om de ingrediënten: Zeeuwse planters op Tobago, een slavenkolonie hard geleid door William Gayner en allerlei gebeurtenissen in Goes. Tekenaar Danker Jan Oreel en de Goesse burgemeester en scenarist René Verhulst hebben daar een spannend en ook grappig verhaal van gemaakt, waarin de Zeeuwse behandeling van en verhouding tot hun slaven te rooskleurig wordt voorgesteld.

Oorlogsvrouwen wordt een serie van vier boeken. Na recordvliegenierster Johnson (die in de oorlog, bij het verplaatsen van een vliegtuig in het Kanaal verdween) volgen boeken over Sophie Scholl, Bertie Albrecht en Mila Racine. In het eerste deel wordt getoond hoe Johnson moest opboksen tegen vooroordelen over vrouwen en tegen de roddelpers. Maar ondanks dat krijgt ze het voor elkaar om meerdere langeafstandsrecords te vestigen, een vliegmaat-

schappij op te richten en in dienst te treden van Air Transport Auxiliary. Het fraai uitgegeven *Elsie en Mairi* handelt over twee Britse oorlogsvrijwilligers die zo dicht mogelijk op het front in de Westhoek van Vlaanderen gewonden trachten te verzorgen. Hun verhaal is eerder in *The Cellar House of Pervyse* beschreven, een geschiedenis die het verfilmen waard is. In feite is dat wat Eerste Wereldoorlog-specialist Adriaenssens doet, verfilmen middels een strip. De verschrikkingen van de oorlog, het doorzettingsvermogen van de vrouwen, maar ook hun romances worden in beeld gebracht. Elsie Klocker en Mairi Chisholm overleven de oorlog, zei het maar net.

Wie ook de oorlog – maar dan de Tweede Wereldoorlog – maar net overleeft, is Keiji Nagazawa. Zijn alter ego Gen Barrevoets beleeft in het zesde deel van de manga *Hiroshima* dat Japan onder Amerikaans bewind komt, waarbij alleen scharrelen en misdaad voldoende voedsel opleveren om door te kunnen leven. Nog steeds – het is 1948 – sterven mensen aan de gevolgen van de atoombomfall-out. Solidariteit en opoffering tussen vrienden en keihard realisme zijn aan de orde van de dag. Deze strip

is verfilmd en te vinden op YouTube (zoek op 'Barefoot Gen').

In vergelijking met *Hiroshima* doet *Grebbeleinie 1940* eerder avontuurlijk aan. Nico Schuurman verstripte de oorlogsverhalen van zijn vader en moeder, maar heeft daar vooral een vertellende strip van gemaakt. Het in eigen beheer uitgegeven verhaal toont hoe de bevolking van Ede en omgeving de eerste dagen van de oorlog beleefde, door de ogen van zijn destijds jonge ouders. Voor een jongen van zes is dat aanvankelijk alleen maar spannend, hoewel uiteindelijk dramatisch, want reservist oom Henk komt om na een granaatslag bij de post in Renswoude waar hij op wacht staat.

Ger Jan Onrust

- **Keiji Nagazawa, *Gen Barrevoets in Hiroshima. Niets dan de waarheid*.** Xtra, Amsterdam 2013, 272 blz., € 18,90.
- **Ivan Petrus Adriaenssens, *Elsie en Mairi, engelen van Flanders Fields*.** Lanoo, Tiel 2013, 128 blz., € 19,99.
- **Nico Schuurman, *Grebbeleinie 1940 Bloedspoor*.** Boekscout, Soest 2012, 32 blz., € 15,95.
- **Danker Jan Oreel, René Verhulst, *De banneling van Tobago*.** Het Paard van Troje, Goes 2013, 48 blz., € 15.
- **Régis Hautières, Francis Laboutique, Pierre Wachs, Emmanuelle Polack, *Oorlogsvrouwen, deel 1: Amy Johnson*.** Casterman, z.p. 2013, 64 blz., € 8,50.

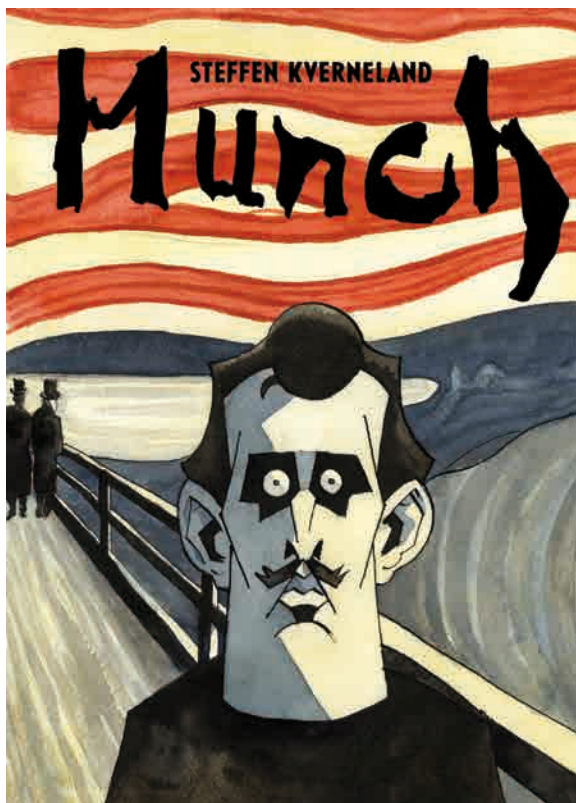

Schilderijen als dagboek

In 2012 veranderde *De Schreeuw* (pastelversie uit 1895) van Edvard Munch voor 120 miljoen dollar – een record – van eigenaar. *De Schreeuw* was het werk van een man die, geïnspireerd door drank, dromen, visioenen en gevaarlijke vrouwen tot een gevarieerd en omvangrijk oeuvre kwam. Steffen Kverneland heeft een waardige grafische biografie van de Noorse kunstschilder gemaakt. Eind negentiende eeuw was Munch één van de protagonisten die de kunstwereld opschudde. Vanaf het moment dat hij exposeerde waren de meningen verdeeld: van schandelijk tot geniaal. Na een technische opleiding koos hij voor

het schildersbestaan, waar hij, onder invloed van Christian Krohg, naturalistische werken maakte. Munch bleef gedurende zijn leven werken in verschillende stijlen produceren: naturalistisch, impressionistisch, expressionistisch, met zelfs een uitstap naar het pointillisme. In Kristiania (sinds 1925 weer Oslo) gold hij als een enorm talent, maar hij wilde weg. Met kleine overheidsbeurzen kwam hij in Berlijn en Parijs, waar hij deel uitmaakte van excentrieke kunstenaarskringen en waar hij verder werkte aan zijn oeuvre. En overal waar hij kwam werd hij zowel geprezen als het graf ingeschreven. Het was zoals Henrik Ibsen tegen hem zei: 'Geloof me, het zal u vergaan zoals mij, hoe meer vijanden, hoe meer vrienden.' Net als Munch wisselt Steffen Kverneland voortdurend van stijl in deze prachtige biografie. Het levensverhaal van Munch heeft karikaturale trekken. De kunstwerken, die Munch 'mijn dagboek' noemde en zo ook in deze biografie zijn verwerkt, zijn zo levensecht mogelijk afgebeeld. Waar Kverneland zichzelf opvoert, op momenten dat hij toont welke keuzen hij heeft gemaakt, is het bijna schetsmatig. Hij maakt ook gebruik van foto's, met name waar hij laat zien waar enkele van Munchs schilderijen geplaatst moeten worden. Uiteindelijk is het een zeer goed verantwoorde (achterin is precies aangegeven welke bronnen 'onder' de tekeningen en tekst liggen), maar wel subjectieve – het is immers de interpretatie van Kverneland – biografie geworden. Strips zijn bij uitstek geschikt om de eigen afwegingen binnen het verhaal weer te geven. Steffen Kvernelands *Munch* verdient een eigen expositie.

Ger Jan Onrust

Munch
Steffen Kverneland

Oog & Blik/De Bezige Bij, Amsterdam 2013, 380 blz.,
€ 34,90.

Blijvende fascinatie voor Alexander

'Alexander de Grote liet na zijn voortijdige dood in Babylon in 323 v.Chr. zowel Oost als West in blijvende fascinatie achter.' Dit is de eerste zin van een bundel die bestaat uit veertien bijdragen van allerlei aard, een kleurenkatern is toegevoegd. Het eerste deel gaat over de historische Alexander met onder andere *Het Perzische Rijk aan de vooravond van Alexanders tocht* (door Amélie Kurt), *Alexanders militaire prestaties* (door Henk Singor), *Alexander en het Oosterse koningschap* (door Rolf Strootman) en een uitgebreide beschrijving met mooie afbeeldingen van het Alexandermozaïek (door Eric Moormann). Dit mozaïek is afkomstig uit het Huis van de Faun in Pompeï en maakt nu deel uit van het Museo Archeologico Nazionale in Napels. Vooral de bijdragen van Singor en Strootman zijn voor de geschiedenisdocent interessant. Singor laat zien dat het nog altijd verbazingwekkend is dat Perzië met zijn enorme militaire macht, vloot en goudvoorraad door Alexander werd verslagen; zijn zware Macedonische cavalerie speelde daarbij een belangrijke rol. Strootman beschrijft de negatieve én positieve benadering die Alexander ten deel gevallen is. Wilde hij, zoals de Engelse historicus William Tarn poneerde, een *Unity of Mankind* creëren, een soort 'gemenebest van volkeren'? Het tweede deel betreft de *Alexanderroman*, een geromantiseerde navertelling van de carrière van Alexander de Grote, die waarschijnlijk ontstaan is in de periode 200-150 v.Chr. Ondanks enkele interes-

Alexander en Darius.
De Macedoniër in de spiegel
van het Nabije Oosten
Diederik Burgersdijk, Wouter
Henkelman, Willemijn Waal
(red.)

Uitgeverij Verloren, Hilversum
 2013, 267 blz., € 25

sante bijdragen over de Griekse en Byzantijnse Alexanderroman (door Wouter Henkelman en Willem Aerts) en het verrassende *Al-Iskander en Dārīnūsh. Alexanders bezoek aan Darius in Arabische handschriften* (door Faustina Doufkar-Aerts) zal dit deel minder de aandacht van de geschiedenisdocent trekken. In verband met de veelzijdige beschrijving van allerlei aspecten van Alexander de Grote (ook Louis Couperus' *Iskander* komt aan de orde) kan het boek als geheel zeer geschikt zijn voor leerlingen bij het schrijven van een profielwerkstuk over Alexander. Het kleurenkatern geeft afbeeldingen van onder andere Pella (Alexander in gevecht met een leeuw op een mozaïek in zijn geboorteplaats), de Alexandersarcofaag (Archeologisch Museum Istanbul), Persepolis en enkele schilderijen en Perzische miniaturen (!) waarop Alexander de Grote voorkomt.

Hans de Greeve

De vier plagen

Je zal maar vogelaar zijn geweest in het China van 1958. Dit simpele gegeven inspireerde Dirk-Jan Hoek tot het maken van *Mao's mussen*. Immers, in genoemd jaar werden mussen, samen met muggen, vliegen en ratten tot een van de vier plagen benoemd, wat grootschalige uitroeiing van deze nuttige vogeltjes betekende. Twee jaar later werd duidelijk welke catastrofale gevolgen het uitputten en doden van de insecteneters had: gecombineerd met andere maatregelen leidde het tot de Grote Chinese Hongersnood, die aan minimaal twintig miljoen mensen het leven kostte.

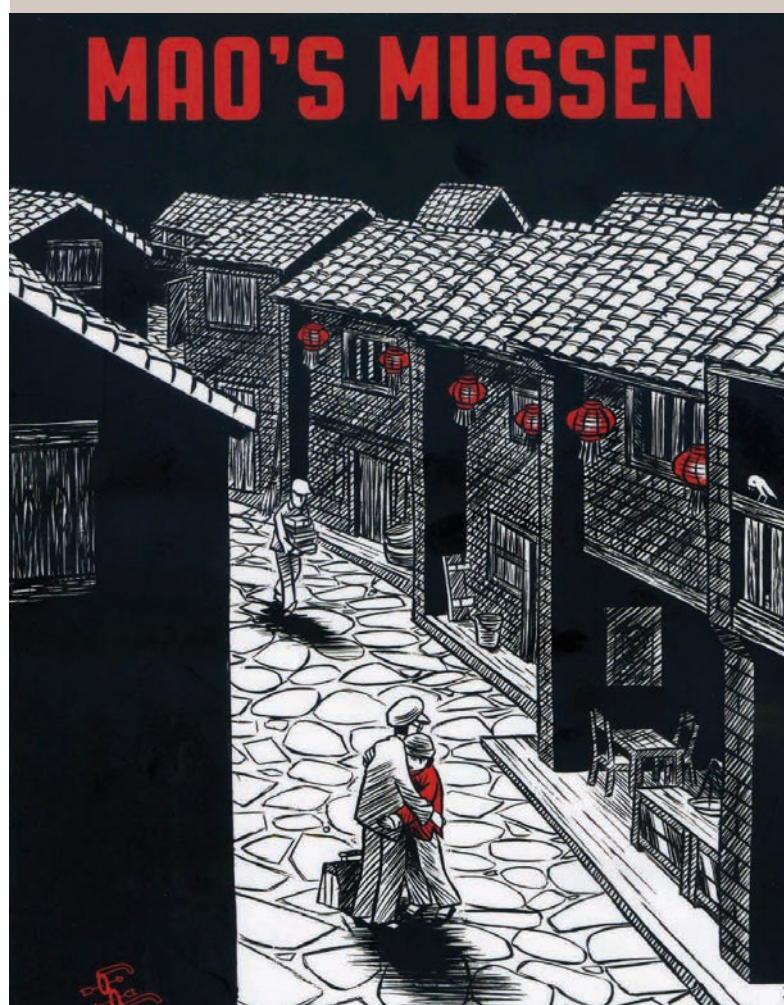
Dong Tjong is leraar, maar vooral vogelliefhebber in dit fictieve

verhaal. Na afkondiging van het Vier Plagen-decreet brengt hij zichzelf en zijn gezin in gevaar door de uitgeputte mussen (die nergens meer rust vinden, want de beestjes worden met herrie verjaagd) op zijn zolder in leven te houden. Natuurlijk wordt hij opgepakt, maar – in weerwil van de hongersnood – verzorgt zijn vrouw de al gevangen mussen. Ook zij wordt gesnapt, maar zij toont aan dat het juist de vogels zijn die de alles verwoestende sprinkhanen opeten. *Mao's mussen* illustreert hoe maatregelen van een ontspoorde dictatuur uitpakten. Het is een simpel, maar effectief verhaal.

Ger Jan Onrust

Mao's mussen
Dirk-Jan Hoek

Oog & Blik/De Bezige Bij, Amsterdam 2013, 80 blz., € 17,90

Over solidariteit en bravoure

Een ace was in de Eerste en de Tweede Wereldoorlog een betiteling voor een gevechtsvliegenier die erin gespecialiseerd was om tegenstanders uit de lucht te schieten. Al in de Eerste Wereldoorlog groeide enige verering voor dit soort 'helden'. Hun scores hielden ze bij met inscripties op de buik van het vliegtuig. In de Tweede Wereldoorlog speelde de luchtmacht een veel prominentere rol. Bart Funnekotter, redacteur van *NRC Handelsblad*, tekende het verloop van de strijd in de lucht op aan de hand van de lotgevallen van vijftien van deze jachtvliegeniers, een willekeurige

selectie. Het zijn korte biografietjes van piloten uit Duitsland, Engeland, Amerika, Rusland, Canada en Japan. Strijdtonelen waren: westfront (*Battle of Britain* 1940 en Luchtslag om Europa 1943-45), Middellandse Zeegebied, oostfront en Zuidoost-Azië. De levensverhalen bevatten veel bijzonderheden over vliegtuigtypes en staaltjes solidariteit en bravoure. Funnekotter spreekt zeer deskundig over zijn onderwerp. Interessant voor lezers met belangstelling voor oorlogsluchtnavigatie. Het boek verscheen oorspronkelijk in 2007. Omdat auteur en uitgever meenden dat bij het uitsterven van de gene-

ratie oorlogsvliegers hun verhalen niet verloren mogen gaan, beleeft het boek na zes jaar een heruitgave.

Jan van Oudheusden

Op weg naar een nieuwe wereld

N et als bij iedereen die opgroeide in de jaren vijftig en zestig, ging het ook bij ons thuis aan tafel vaak over de oorlog. Het waren geen heldhaftige verhalen die mijn ouders vertelden; mijn vader had niet gevochten, mijn moeder was geen koerierster geweest en ze hadden geen onderduikers verborgen. Hun 'verzetsdaden' bestonden uit het weleens lezen van *Vrij Nederland* en het af en toe luisteren naar koningin Wilhelmina op *Radio Oranje*. Hun verhalen gingen over het overleven in moeilijke omstandigheden, zoals dat ook tijdens de grote crisis het geval was geweest. In mijn kinderverbeelding waren het jaren waarin de zon nooit scheen. Die ging pas weer schijnen vanaf de bevrijding. Vreemd genoeg vertelden mijn ouders nauwelijks iets over die blijde gebeurtenis, wel dus over de periode ervoor: de Hongerwinter, het bombardement op het Bezuidenhout, het Zweedse

wittebrood – dat anders dan Burma vermeldt, niet uit vliegtuigen geworpen werd, maar, nadat het meel per schip was aangevoerd, door Nederlandse bakkers werd bereid – en de voedseldroppings. Honger, kou en ontbering, daar ging het vooral over. Verbaasd was ik dan ook, toen ik – jaren later – filmbeelden van Den Haag uit het bevrijdingsjaar zag met een hoop fietsers – blijkbaar hadden de oosterburen er nog heel wat achtergelaten – en zo te zien, weldoervoede mensen. Zoals elke kinderlijke voorstelling, moest dus ook die van de bevrijding worden bijgesteld. Mijn ouders, die in het laatste oorlogsjaar waren getrouwd, hadden net als miljoenen andere Europeanen één wens: een rustig gezinsleven. En dat was ook de zorg van de naoorlogse regeringen: hoe uit de wanorde, de armoede, de ellende en de zedenloosheid – want zo was de toestand natuurlijk wel –, ordelijke en welva-

rende samenlevingen konden worden opgebouwd. En dat verklaart waarom de gebeurtenissen uit het bevrijdingsjaar uit ons collectieve geheugen lijken te zijn gewist. In West-Europa brak een heerlijke tijd aan voor technocratische bestuurders: de toekomst was aan de planeconomie en de verzorgingsstaat. Platgebombardeerde steden konden nieuw, en dus beter, opgebouwd worden; frisse lucht en veel licht zouden de mens gelukkiger maken en rationeel geleide economieën en Europese samenwerking zouden voor welvaart en vrede zorgen. De ideeën waren niet nieuw, evenals de toepassing ervan. Voor de oorlog leefden ze al in de sociaaldemocratische beweging (het Plan van de Arbeid) en in de Verenigde Staten had president Roosevelt met de New Deal de uitwassen van de vrijmarkteconomie aangepakt. Maar sociaaleconomische sturing was natuurlijk ook

een uitgangspunt geweest van de nationaalsocialistische heersers van vóór de bevrijding, al hadden zij bij vrede en Europese samenwerking wel een andere voorstelling gehad. Buruma wijst er op hoe goed de ambtenaren uit de voormalige bezette gebieden die betrokken waren bij de Wederopbouw, het konden vinden met hun collega's uit West-Duitsland. Vaak hadden ze tijdens de bezetting al samengewerkt. Niet iedere politieke leider in het bevrijdingsjaar voelde deze mentale omslag evengoed aan. Churchill geloofde dat de Britten gevochten hadden voor het behoud van de vooroorlogse standensamenleving. Hij was ervan overtuigd dat de rol van de overheid na de oorlog drastisch teruggedrongen moest worden. En met die boodschap was hij de verkiezingsstrijd met de sociaaldemocraat Clement Attlee aangegaan. *The Road to Serfdom*, een boek waarin Hayek uiteenzette hoe

centraal geleide economieën tot totalitarisme leidde, had grote indruk op Churchill gemaakt, maar op de rest van de Europese samenleving zou de Oostenrijkse econoom pas dertig jaar later zijn invloed laten gelden. Dus won Attlee de verkiezingen; de bevolking in Groot-Brittannië, en die van heel West-Europa, had voor haar toekomst voorlopig grote verwachtingen van haar overheid. Veel slechter kon het ook niet gaan. Met oog voor details beschrijft Buruma hoe chaotisch en ingewikkeld het leven in Europa en de andere gebieden van de wereld waar de Tweede Wereldoorlog had gewoed, eruitzag: miljoenen waren van huis en haard verdreven, duitzenden waren slachtoffer van gewelddadige politieke zuiveringen, ontelbaren de prooi van koloniaal geweld in Azië en Noord-Afrika, waar Fransen en Nederlanders hun gezag probeerden te herstellen, en de moorddadige en onmenselijke

etnische en politieke veranderingen in Oost-Europa door de Sovjets. Er was honger, verwoesting, haat, wraak en wreedheid. Euforie en hoop streden met verdriet en verwijfeling om voorrang. En ondertussen probeerde men weer iets menselijks op te bouwen, of, zoals met de berechting van de oorlogsmisdadigers, af te rekenen met iets onmenselijks. Een probleem hierbij was dat misdaden tegen de menselijkheid nog nergens gedefinieerd waren; hoe kun je mensen veroordelen die formeel geen wet hadden overtreden? Want de vernietiging van de Joden was zuiver juridisch gezien geen oorlogsmisdad. En toch moesten de nazikopstukken worden berecht. Anders lag het in Duitsland en de bevrijdde gebieden met de miljoenen vrijwillige of gedwongen – de grens tussen het een en ander is niet altijd makkelijk te trekken – handlangers van de nazi's. Een samenleving opbouwen zonder kader is onmogelijk; de ambtenaren, de bestuurders en de wetenschappers die, uit overtuiging of onvrijwillig, Hitler en zijn trawanten hadden gediend waren hard nodig in de wederopbouw. En dus kwamen ze overal in Europa, ook in Oost-Europa, weer gauw op hun oude positie terug. In 1945 moest een nieuwe wereld worden opgebouwd. Hoe dat is gegaan is onthutsend en verbazingwekkend. Diegene die denkt dat de Amerikanen toen veel beter voorbereid met de bezetting en wederopbouw van Duitsland en Japan begonnen, dan dat zij dat in Afghanistan en Irak hebben gedaan, moet vooral dit boek lezen. Maar wij weten nu dat de afloop totaal anders is geworden. De geschiedenis herhaalt zich, maar nooit op dezelfde manier. En over hoe dat in het bevrijdingsjaar gebeurde, schreef Buruma een fascinerend boek.

Hans Pols ■

1945. Biografie van een jaar - Ian Buruma

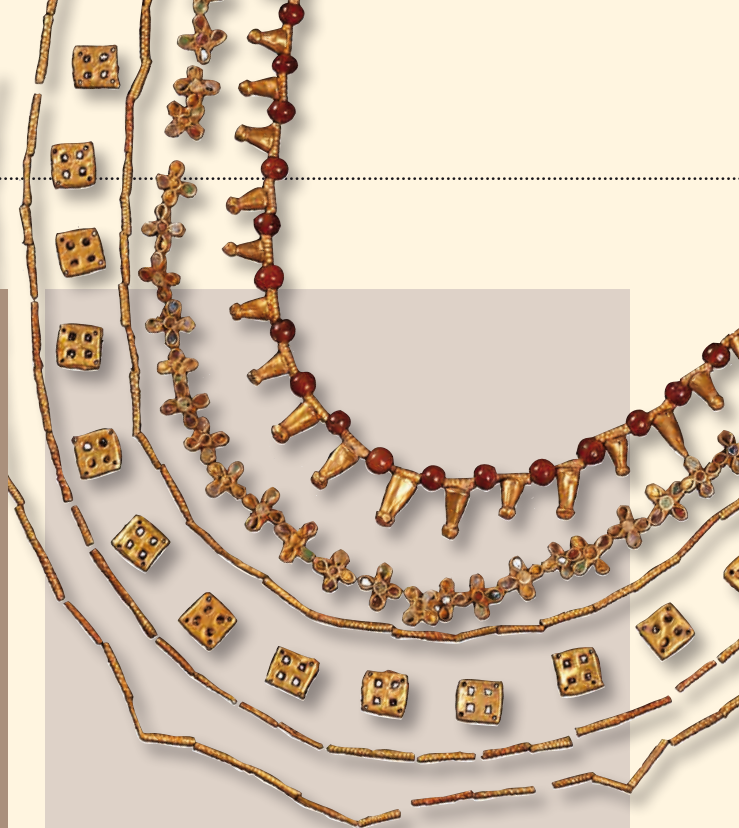
Atlas Contact, Amsterdam/Antwerpen 2013, 400 blz., € 24,95

De Atlassen

De kaarten- en atlascollectie van Het Scheepvaartmuseum behoort tot de internationale wereldtop voor de cartografie tot 1800. Het Scheepvaartmuseum toont de hoogtepunten uit deze collectie in de nieuwe tentoonstelling *De Atlassen*. De bezoeker maakt kennis met pioniers van de cartografie, die met hun kaarten en atlassen de resultaten van de grote ontdekkingsreizen volgden en zo het wereldbeeld radicaal veranderden. De kaarten en atlassen, gemaakt tussen 1482 en 1665, vormen unieke tijdsdocumenten. Ze zijn met hun rijke decoraties een lust voor het oog.

De atlassen zijn bijzonder kostbaar en worden in speciale klimaatkasten tentoongesteld. Slechts één bladzijde van een atlas kan aan het publiek getoond worden. Om bezoekers toch een hele atlas te kunnen laten zien, is een aantal atlassen gedigitaliseerd. Op twee grote schermen kan een atlas uitgekozen worden en van begin tot eind worden doorgebladerd. *De Atlassen is te zien in het Scheepvaartmuseum in Amsterdam.*

Goud uit De Krim

Het Allard Pierson Museum heeft een erg actuele tentoonstelling in huis met *De Krim - Goud en geheimen van de Zwarte Zee*. Te zien zijn spectaculaire archeologische topvondsten uit vijf Oekraïense musea, zoals een zwaardschede en een pronkhelm, en talloze juwelen. Deze voorwerpen en andere archeologische vondsten onthullen de rijke historie van het schiereiland dat in de zevende eeuw voor Christus door de Grieken werd gekoloniseerd. De Krim en de Zwarte Zee waren en zijn een kruispunt tussen Europa en Azië. Een prachtig voorbeeld hiervan is in de tentoonstelling te zien: een Chinees lakkistje, dat in de Romeinse tijd via de Zijderoute op de Krim terecht is gekomen. Deze tentoonstelling leidt tot een herwaardering van de Scythen, Goten en Hunnen, die eeuwenlang ten onrechte tot 'barbaren' zijn bestempeld. *De Krim, Goud en geheimen van de Zwarte zee is tot en met 8 mei 2014 te bekijken in het Allard Pierson Museum in Amsterdam.*

Met kinderen naar Van Gogh

Een bezoek aan het Van Goghmuseum met (kleine) kinderen is een unieke ervaring. Het museum heeft voor kinderen een speurtocht waarin diverse didactisch-methodologische benaderingen (vraagsturing, multiperspectiviteit, meervoudige intelligentie etc.) bijeen komen. Kinderen zien de ontwikkeling van Van Gogh, van aardappeleters tot Zuidfranse landschappen, bestuderen zijn manier van schilderen etc. Naast de speurtocht zijn er diverse andere activiteiten voor jongeren. Aanbevolen voor alle (basis)schoolkinderen, hun leerkrachten en ouders! *Het Van Gogh museum te Amsterdam is dagelijks geopend van 9-17u; op vrijdagavonden tot 22u.*

Examenloket van start

Het onderwijsveld kan vanaf nu met vragen over wet- en regelgeving rond de reguliere examens in het voortgezet onderwijs (vmbo, havo, vwo en vavo) terecht op één plek: het Examenloket. Het Ministerie van OCW, de Inspectie van het Onderwijs, het College voor Examens en de Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO) hebben besloten om de voorlichting aan de scholen over examens te bundelen. Het Examenloket draagt indien nodig vragen over aan eerdergenoemde instanties. Zo kunnen de scholen rekenen op een eenduidig en juist antwoord.

www.examenloket.nl

Het loket is op werkdagen telefonisch bereikbaar van 8.30 - 17.00 uur. Telefoonnummer: 079 - 323 2999. Vragen kunnen ook per e-mail gesteld worden op examenloket@duo.nl

Wie is de beste geschiedenisleraar?

Omroep NTR en het Rijksmuseum organiseren dit jaar voor het eerst de verkiezing van de beste geschiedenisleraar. Schoolbesturen, directies, collega-docenten én leerlingen kunnen nog tot en met 1 mei hun geschiedenisleraar (m/v) nomineren voor de titel Geschiedenisleraar 2014 via de website ntr.nl/geschiedenisleraar. Programmamaker en presentator Hans Goedkoop is voorzitter van de jury. De winnaar wordt bekend gemaakt tijdens de Nacht van de Geschiedenis in oktober in het Rijksmuseum. www.ntr.nl/geschiedenisleraar

Kapot vette oorlog

De Eerste Wereldoorlog biedt het ultieme voorbeeld van goedlopend slagveldtoerisme, dat curieuze mengsel van ramptoerisme en historische sensatie (zucht). Met het oog op de herdenking in 2014 liet de Vlaamse overheid een uitgebreid onderzoek uitvoeren naar de toeristische valorisatie van het erfgoed uit de Grote Oorlog. Een rapport van dik 200 pagina's verscheen, waarin we lezen dat toeristen vooral komen vanwege hun interesse in de Eerste Wereldoorlog. Niemand van de ondervraagden geeft aan dat de bereikbaarheid en parkeermogelijkheden de doorslaggevende reden waren voor een bezoek aan de Vlaamse velden. De WO I-toerist is overwegend tevreden tot zeer tevreden over het geboden slagveldvertier.

Volgens de site van de officiële herdenkingsactiviteiten in België is de Eerste Wereldoorlog 'het ultieme voorbeeld van een onevenwicht tussen inzet en kosten'. Bij oorlogen is wel vaker de verhouding inzet vs. kosten niet helemaal in balans, dat is algemeen bekend. Een pot voetbal of songfestival rendeert doorgaans beter. Bij de Eerste Wereldoorlog was het evenwicht dus echt niet in balans.

'WO I heeft een forse spin-off op de plaatselijke horeca en kleinhandel'

Maar doordat velen oog in oog willen staan met de littekens van de waanzin, kan dat evenwicht in de Vlaamse Westhoek nog aardig worden hersteld. Het is allemaal berekend: steeds meer slagveldbezoekers geven steeds meer geld uit. WO I heeft een forse *spin-off* op de plaatselijke horeca en kleinhandel. 'Scholen zijn een belangrijke markt voor de WO I-bezoekersattracties en de plaatselijke horeca', meldt het rapport. Gaat het zien dus, en help mee om van deze bizarre slachtpartij toch nog een succes te maken. Ik weet zeker dat leerlingen WO I het ultieme voorbeeld van een kapot vette oorlog vinden. ■

Edith van Gameren gaf geschiedenisles in het voortgezet onderwijs en is educatief auteur voor geschiedenis-methodes.

Lagen in Stad

De nieuwe expositie *Lagen in Stad* vertelt het verhaal van Groningen aan de hand van archeologische vondsten in de stad. De vondsten belichten alle tijden van de rijke Groningse geschiedenis: van de prehistorie tot in de negentiende eeuw. Het zijn vondsten die ieder een verhaal vertellen: een feitelijke en een verzonnen. Beide zijn te lezen in het in 2013 verschenen boek *Lagen in Stad*, geschreven door verhalenvertellers en archeologen. Vijf verhalen zijn door stadshistoricus Beno Hofman verfilmd, met een gastrol van schrijfster Rosa Timmer. Die films worden in de tentoonstelling getoond, samen met de oorspronkelijke vondsten. Het boek *Lagen in Stad*, onder redactie van Gert Kortekaas en Martijn Lindeboom, is verkrijgbaar in het Noordelijk Scheepvaartmuseum en in de boekhandel en kost € 18,90. De tentoonstelling *Lagen in Stad* is tot en met 4 januari 2015 te zien in het Noordelijk Scheepvaartmuseum in Groningen.

Vrouwen maken protheses in een fabriek in Rome.
Foto: Wellcome Library, London

Onbekende verhalen

Europeana, de Europese bronnenbank, heeft een *portal* gemaakt met bijzonder materiaal uit de periode van de Eerste Wereldoorlog. Er staan meer dan 400.000 objecten op de site, afkomstig uit de collecties van verschillende bibliotheken uit acht verschillende landen die destijds aan beide zijden van het conflict stonden. De objecten zijn brieven, dagboeken, foto's, films, officiële documenten en ansichtkaarten.
www.europeana1914-1918.eu/nl

Adembenemend uitzicht

De Domkerk was tot de kerkelijke herindeling in 1559 de enige kathedraal in Nederlandstalig gebied, en tot aan de ingebruikname van de Sint-Bavokathedraal in Haarlem in 1898 de enige als kathedraal gebouwde kerk. Van de kerk resteren tegenwoordig slechts het koor, het dwarsschip en de toren. Het schip, waarvan de bouw nooit was voltooid, stortte in bij een tornado in 1674. De Utrechtse Dom is ondanks het ontbrekende schip en de ernstige vernielingen die de overgang naar het protestantisme rond 1578-1580 met zich meebracht, een van de belangrijkste gotische monumenten in Nederland. Ze was een van de vroegste voorbeelden van de gotiek in Nederland en als enige gebouw hier te lande staat zij qua stijl dicht bij de klassieke Franse gotiek. De Domtoren is het symbool van de stad Utrecht. 465 treden en ruim 112 meter hoog. De hoogste kerktoeren van Nederland met een adembenemend uitzicht over de hele stad en de regio. Het beklimmen van de toren is een *must* als je in Utrecht bent; in alle seizoenen is het uitzicht vanaf de transen op 70 en 95 meter spectaculair!

De Domkerk in Utrecht is alle dagen van de week gratis te bezichtigen; openingstijden zijn seizoens- en activiteitenafhankelijk; raadpleeg www.domkerk.nl voor een bezoek. De Domtoren is te bezichtigen tijdens rondleidingen, tussen 12 en 16 uur, op hele uren.

Wij Willem, de koningen die Nederland bouwden

Met multimediale presentaties, theatrale effecten en filmscènes wordt op vernieuwende wijze het verhaal verteld over het leven van de koningen Willem I, II en III en de rol die zij speelden in de totstandkoming van de monarchie en Nederland. In het kader van 200 jaar Koninkrijk der Nederlanden in 2013 schetst Paleis Het Loo het verhaal van de koningen Willem I, II en III in hun tijd en hun rol in de geschiedenis van het koningshuis en Nederland. Wie waren Willem I, II en III? Wat waren de ambities en dromen van de koningen van Nederland en hoe was hun relatie met de politiek en met de bevolking? De geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden wordt in de Westvleugel van Paleis Het Loo tot leven gebracht in verschillende ruimtes met ieder een andere aanpak. In de laatste ruimte wordt aan de hand van koningin Emma de overgang gemaakt naar de moderne invulling van het koningschap. Paleis Het Loo Apeldoorn, dinsdag t/m zondag van 10.00 tot 17.00 uur.

Wereldgeschiedenis

Vind je het interessant om Nederlandse en Europese geschiedenis eens vanuit een ander perspectief te bekijken? Ben je enthousiast over wereldgeschiedenis? En wil je graag meedenken over mogelijke inpassing in de huidige lesstof? EUROCLIO en VGN-Kleio zijn bezig studenten, docenten en onderzoekers bij elkaar te brengen die geïnteresseerd zijn in het bevorderen van een wereldhistorisch perspectief in het geschiedenisonderwijs. Doel is met elkaar van gedachten te wisselen over de stand van zaken. De startbijeenkomst is in april of mei in Utrecht of Den Haag. Aanmelden: j.noordstrand@kpnmail.nl.

Tijdschriften over WO I

In het kader van het Eerste Wereldoorlog-jaar 1914-2014 brengt Stichting ThemaTijdschriften twee speciale edities uit. In het eerste nummer staan Nederland en WO I centraal, in het tweede ThemaTijdschrift wordt de blik gericht op Nederland, WO I en Huis Doorn. Het tweede nummer verschijnt in juli. www.thematijdschriften.nl

Reistips van docenten

Via in Selci

Reistip van Nicole van der Steen, docent klassieke talen en redacteur van *Kleio* heeft een tip over een mooie, vergeten plek in Rome. De Via in Selci, een klein, gebogen straatje tussen de Via Cavour en de Via Giovanni Lanza. Dit straatje ligt nog op exact dezelfde plek als de Clivus Suburanus, een straat in het antieke Rome, die voorkomt op de antieke, marmeren plattegrond Forma Urbis Romae. Onder het asfalt liggen nog de originele platte stenen van het plaveisel uit de oudheid. Met de Via Cavour in de rug zie je aan de rechterkant nog de deurposten van de Romeinse winkels en werkplaatsen die hier zaten: de moderne appartementen zijn er gewoon bovenop gebouwd. Midden in de straat steken traptreden uit de muur, die nu naar een klein klooster leiden. In de oudheid waren dit de treden van de Porticus Liviae, door keizer Augustus aan zijn vrouw opgedragen. Lopend vanaf de Via Cavour door deze smalle, rustige straat met appartementen van 'gewone Italianen', kom je uit op een driehoekig plein met een autoreparatiebedrijf. Precies op die plek woonde Plinius de Jongere, de schrijver die ons een verslag van de ondergang van Pompeï heeft nagelaten. Wat deze plek zo bijzonder maakt, is dat geen enkele toeristengids er melding van maakt en er dus ook geen enkele toerist komt. Alle tijd en ruimte om de oudheid onder je voeten te voelen. En vrijwel om de hoek is de San Pietro in Vincoli (wel met toeristen).

De oude trappen van de Porticus Liviae.
Foto: Camelia Boban.

Heb je ook een bijzondere historische reistip voor collega's? Stuur dan een mailtje naar redactie@vgnkleio.nl en wie weet staat jouw tip volgende keer in *Kleio*!

Download op de website www.vgnkleio.nl een stadswandeling langs nog meer sporen van de antieke Romeinen, inclusief Powerpoint met afbeeldingen.

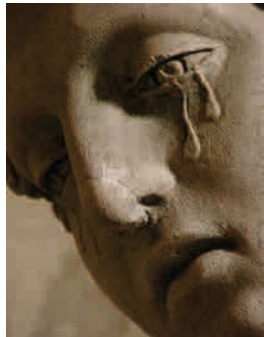

HistoCrypto

Puzzelaars opgelet, in deze rubriek gaan we elke maand op zoek naar een historische persoon of gebeurtenis aan de hand van vier afbeeldingen en/of cryptische omschrijvingen.

Opdracht: welke stad met een rijke historie zoeken wij?

Stuur uw antwoord voor 8 mei 2014 naar redactie@vgnkleio.nl. Inzenden kan ook via de website www.vgnkleio.nl.

Het antwoord op de HistoCrypto uit Kleio 1 was: Willem Drees.

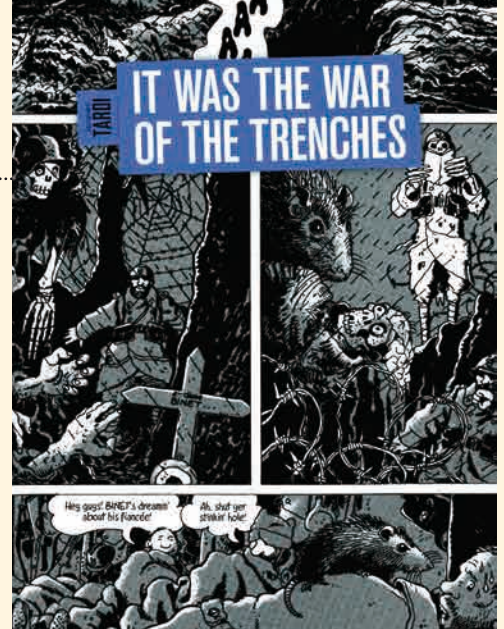
De aanwijzingen waren: stenograaf (eerste beroep van Willem Drees), Methusalem (Drees werd 102), vaderdag ('Vadertje Staat'), eerste (premier) na WO II.

Expeditie Oertijd – Dino Experience

In het Limburgs Museum in Venlo gaan klassen op Dino Expeditie. De speciale museumles gaat over de vragen: Wat waren dino's? Wanneer en hoe leefden ze? Waarom zijn ze uitgestorven? Hoe kan het dat we zoveel over ze weten? Daarna gaat de klas gezamenlijk naar de tentoonstelling waar achttien levensechte, bewegende dinosaurussen in hun natuurlijke omgeving te zien zijn. In kleine groepjes gaan de leerlingen vervolgens zelf op expeditie. Een zoektocht met gerichte speurvragen en diverse doe- en ontdekactiviteiten. Zo komen ze meer te weten over het leven van de dinosaurussen. Als afsluiting kunnen de leerlingen nog meedoen aan de wedstrijd *Wie is de Dino-Expert?* De museumles wordt aangepast aan het niveau van de leerlingen.

Nog te zien tot en met 26 oktober 2014.

www.limburgsmuseum.nl

Haarlemse Stripedagen in het teken van WO I

Dit jaar is het thema van de Haarlemse Stripedagen de Eerste Wereldoorlog. Op 31 mei en 1 juni zal op verscheidene plaatsen in de binnenstad van Haarlem aandacht besteed worden aan de Grote Oorlog. Er is onder andere de speciale expositie *Inktzwart - WO I herdacht in strips en cartoons*. Bij de samenstelling van deze tentoonstelling is nauw samengewerkt met het NIOD. Op 31 mei wordt het boek *Gaston - Een Haarlemse zoektocht langs Chemin des Dames* en de gelijknamige expositie in het Historisch Museum Haarlem gepresenteerd. De strip en de expositie zijn een coproductie van striptekenaar en illustrator Eric J. Coolen, schrijver Jan Beenen, dichter Bies van Ede en filmer Henk Tijbosch. Beenen verwoordt het verhaal van de Franse soldaat Gaston Charles Delange, van wie brieven, kaarten en andere memorabilia zijn doorgegeven aan zijn achterneef Alain Timmers. De expositie duurt tot en met 15 juni.

Bekijk het programma op de website

www.stripdagenhaarlem.nl.

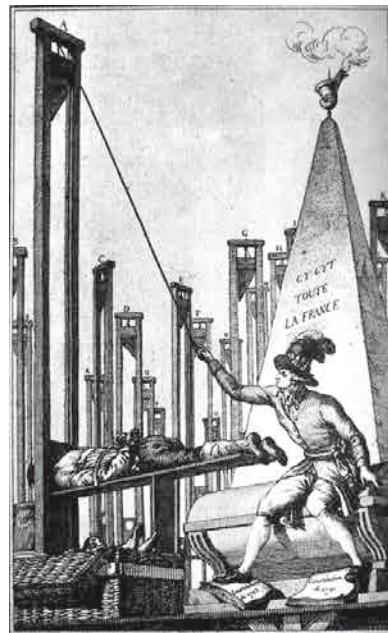

Verlichting en democratische revoluties (cursus)

Verdieping van vakinhoud en didactiek

ICLON Universiteit Leiden en Open Universiteit bieden vanaf najaar 2014 een cursus aan die speciaal ontwikkeld is voor docenten. Inhoudelijk staat het thema 'Verlichting en democratische revoluties' centraal. Deelnemers worden ook ondersteund bij het ontwikkelen van lessen over dit onderwerp en evalueren die gezamenlijk in de colleges. De cursus is een combinatie van digitaal onderwijs en werkcolleges.

Illustratie: Nadat hij alle Fransen heeft gedood, onthoofd Robespierre de beul (spotprent 18e eeuw).

Is de Verlichting alléén rationeel denken? Zijn de revoluties van de late achttiende eeuw democratisch? Deze cursus zet docenten EN leerlingen aan het denken!

Inhoud

De cursus biedt een stevige inhoudelijke verdieping van het thema 'Verlichting en democratische revoluties' voor de periode 1650-1800. Dit gebeurt aan de hand van belangrijke debatten op politiek, religieus en cultureel gebied. Deze worden bestudeerd in relatie tot de politieke praktijk. Welke rol speelden de ideeën van Locke, Rousseau, Voltaire, Montesquieu, Raynal en anderen tijdens de revoluties in Amerika, de Nederlandse Republiek, Frankrijk en Haïti? U bestudeert originele bronnen, leert hoe deze denkers geduid kunnen worden en ook hoe u een goede vertaalslag kunt maken naar uw lespraktijk.

Organisatie en kosten

De cursus bestaat uit een combinatie van werkcolleges en online onderwijs. Er zijn vijf bijeenkomsten die zoveel mogelijk plaatsvinden in de eigen regio, bij een vestiging van de Open Universiteit. Deze faciliteert ook het online onderwijs ter voorbereiding op de werkcolleges. De expertise van ICLON Universiteit Leiden en Open Universiteit garandeert samenhang tussen vakinhoud en vakdidactiek en maakt feedback op maat mogelijk.

Periode: half oktober - half december 2014.

Groepsgrootte: ca. 12-20 docenten

Prijs: € 950,-

Informatie en aanmelden: www.ou.nl/lerarenuniversiteit (uiterlijk vóór 15 juni 2014)

De deelnemers ontvangen een certificaat.

**Universiteit
Leiden**

ICLON

Open Universiteit
www.ou.nl

SCHRIJF NU GESCHIEDENIS

GEZOCHT
DE BESTE
GESCHIEDENIS-
LERAAR

NOMINEER JE FAVORIET

AANMELDEN TOT
1 MEI 2014

NTR.NL/GESCHIEDENISLERAAR

GESCHIEDENIS
LERAAR 2014
ntr: RIJKS MUSEUM